

Hoofdstuk 1: Status quaestionis van het ontstaan van de catacomben

1. Inleiding

De centrale vraag in deze dissertatie is of de catacomben van Rome een christelijke vinding zijn. In het moderne onderzoek heerst een bijna algemene consensus dat de catacomben inderdaad een christelijke vinding zijn. Deze consensus is duidelijk gebaseerd op en geïnspireerd door oudere studies. Dit is meteen ook de reden waarom deze moderne consensus problematisch is. Wanneer we namelijk de zowat vierhonderdjarige geschiedenis van het catacomben-onderzoek onder de loep nemen, zien we dat de verschillende onderzoekers de wijze waarop de catacomben zijn ontstaan, de redenen waarom de catacomben opgericht werden en het tijdstip waarop dit gebeurde, op vaak uiteenlopende manieren geduid hebben. Al evenzeer legio zijn de daartoe aangehaalde archeologische en historische argumenten.

Het is bovendien ook belangrijk om na te gaan of er geen ideologische elementen zijn aan te duiden in de moderne onderzoeksresultaten. Het historiografische overzicht van het catacomben-onderzoek wijst er namelijk op dat bepaalde onderzoekers vanuit een weloverwogen ideologische invalshoek de catacomben benaderden. Wanneer dergelijke onderzoeksresultaten ook nog in het moderne onderzoek aangewend worden, legt dit een grote hypotheek op de geloofwaardigheid van de hypothesen met betrekking tot het ontstaan van de catacomben.

Vanuit deze dubbele problematiek is het noodzakelijk om per onderzoeker ten eerste na te gaan welke methodiek werd toegepast (bijvoorbeeld op basis van het archeologische materiaal en/of op basis van de primaire bronnen) en ten tweede of er een ideologische basis kan ontdekt worden die de geboekte resultaten gekleurd kan hebben. Het is echter binnen de opzet van deze dissertatie niet mogelijk alle onderzoekers even uitvoerig te behandelen.¹ Daarom is geopteerd om de meest relevante en invloedrijkste onderzoekers uitvoerig aan bod te laten komen. Aan die onderzoekers kunnen dan de overige onderzoekers vastgehaakt worden.

Het moet benadrukt worden dat in deze dissertatie alleen de christelijke catacomben van Rome behandeld worden. Het joodse archeologische funeraire materiaal zoals de joodse catacomben in Rome en de joodse funeraire organisatie komen hier niet aan bod. De reden hiervoor is dat binnen het kader van het overkoepelende project de joodse cultuur bestudeerd wordt door Prof. Dr. L. V. Rutgers. Vanuit de hypothese dat de christelijke funeraire organisatie kan gebaseerd zijn op de pagane funeraire organisatie omdat de christenen deel uitmaakten van deze maatschappij, worden in deze dissertatie alleen mogelijke aanknopingspunten tussen de christelijke en pagane funeraire organisatie en materiële cultuur bestudeerd.

¹ Voor een uitgebreid overzicht van vroegchristelijk onderzoekers in het algemeen en onderzoekers van de catacomben in het bijzonder, zie Ferretto 1942. Voor een volledig, maar beknopt, overzicht van alle catacombenonderzoekers tot 1952, zie Bovini 1952.

2. Het catacomben-onderzoek tot en met Antonio Bosio

2.1 Het catacomben-onderzoek vóór Bosio

Pas vanaf de vijftiende eeuw ontstond bij de geleerden het verlangen om de catacomben te gaan bezoeken. De enige bron die ons daarover informeert zijn de door de bezoekers aangebrachte graffiti of opschriften in houtskool op de wanden van de catacomben.¹ Via die epigrafische bronnen weten wij nu dat onder die bezoekers van de catacomben zich onder andere leden van de Accademia Romana bevonden. De Accademia Romana was een oudheidkundig genootschap dat gesticht was door Pomponius Leto (1428–1497 of 1498). Pomponius Leto was een uit Calabrië naar Rome geëmmigreerde geleerde die vooral geïnteresseerd was in de pagane oudheid.² Ook de humanistische Accademia Romana was hoofdzakelijk gefocust op de niet-christelijke geschiedenis.³ Andere op de wanden aangebrachte graffiti getuigen dan weer van piëteitsvolle bezoekers.⁴ Een derde groep van bezoekers van de catacomben had het echter eerder gemunt op de nog aanwezige bouwmaterialen. Zij roofden bijvoorbeeld het marmer uit de catacomben om dit voor kerkvloeren aan te wenden.⁵ We kunnen dus stellen dat deze eerste bezoekers uit de vijftiende eeuw niet vanuit een wetenschappelijke interesse de catacomben bezochten. Van deze bezoekers zijn dan ook geen tekeningen of copies van inscripties overgeleverd die getuigen van een interesse voor het ontstaan van de catacomben.

Pas in de zestiende eeuw ontstond er bij geleerden en de humanisten van de Accademia Romana een diepere interesse voor de christelijke monumenten.⁶ Deze nieuwsgierigheid werd nog verder aangewakkerd door toevallige herontdekking van enkele catacomben. Zo werd bijvoorbeeld in 1578 de Giordani-catacombe (bij de ontdekking dacht men dat het de Priscilla-catacombe betrof) herontdekt.⁷

Belangrijk is ook de sterke interesse van het zeer religieus georiënteerde *Oratorium* voor de catacomben.⁸ Deze katholieke instelling zorgde ervoor dat de studie van de christelijke Oudheid een krachtige impuls kreeg.⁹ Centraal in het onderzoek van de leden van het *Oratorium* stond de studie van de *vitae* en *passio*-verhalen van de martelaren.¹⁰ Een onderwerp dat lange tijd ook in het catacomben-onderzoek een centrale plaats zal innemen.

Een laatste aandachtspunt in deze aanlooperperiode vóór het eigenlijke wetenschappelijke onderzoek naar het ontstaan van de catacomben, is het religieuze klimaat waarin het onderzoek gevoerd werd. Het moet benadrukt worden dat de zestiende eeuw gekenmerkt werd door omwentelingen in het kerkelijke landschap. Op de Reformatorische beweging van de Protestanten werd door de Katholieken gereageerd met een Contrareformatorische tegenzet door het oprichten van allerlei verenigingen die de Kerk dienden te behoeden tegen heterodoxe invloeden. Het *Oratorium* is hiervan een goed

¹ Ferretto 1942, 73.

² Ferretto 1942, 76.

³ Ferretto 1942, 74 en 78.

⁴ Ferretto 1942, 74.

⁵ Ferretto 1942, 79.

⁶ Ferretto 1942, 87.

⁷ Ferretto 1942, 87–88.

⁸ Hendrikx 1955–1956, 410: Het “*Oratorium* der Goddelijke Liefde”, ook naar de oprichter “*Oratorium* van de heilige Filippo Neri” genoemd, was een stichting die opgericht werd met als doel ten strijde te trekken tegen zonde en heterodoxie.

⁹ Ferretto 1942, 100.

¹⁰ Ferretto 1942, 129.

voorbeeld.¹ Er moet dus terdege rekening mee gehouden worden dat de verschillen op theologisch gebied, bijvoorbeeld op het gebied van sacramenten en beeldtheorie, misschien ook een belangrijke invloed kunnen hebben gehad in het archeologische onderzoek naar de catacomben en het ontstaan ervan. In recente publicaties die handelen over de geschiedenis van het catacomben-onderzoek wordt er dan ook terecht op gewezen dat ook het materiaal van de catacomben vaak meer ingezet werd om religieuze discussie's te stofferen dan om puur archeologische reconstructies op te stellen.²

2.2 Antonio Bosio

Het startsein voor een intensief en uitgebreid onderzoek van de catacomben werd gegeven door de van Malta afkomstige Antonio Bosio (1575–1629). In Rome genoot deze “Columbus van de catacomben” een opleiding in de Letteren en in de Filosofie. Daarna volgde hij nog een opleiding in de Rechten. Toch was hij meer geïnteresseerd in de kerkgeschiedenis en vooral in de catacomben.³

Gedreven door zijn nieuwsgierigheid begon hij met het traceren en verkennen van de catacomben die rondom Rome gelegen waren. Naast deze activiteiten *in situ*, legde Bosio zich ook toe op de Patristiek, martelaren-acten en *passio*-verhalen en op alle teksten die handelden over de begraafplaatsen en de funeraire gebruiken van de eerste christenen die hij kon terugvinden in de bibliotheken en archieven in Rome.⁴ De interesse voor deze zaken werd Bosio ingegeven door het historische en familiale klimaat waarin Bosio leefde. Bosio bewoog zich dan ook in een intellectuele en religieuze familie en kennissenkring.⁵

Het hoofdwerk van Bosio is zijn postuum verschenen *Roma Sotterranea*. Bosio zelf had vier volumes voorbereid die de weergaven waren van zijn onderzoek naar onderaards Rome. Pas enkele jaren na Bosio's dood werd dit werk gepubliceerd.⁶ De opzet voor de publicatie van dit boek wordt op de titelpagina zelf weergegeven. Meteen zien we ook enkele van de verschillende methodische benadering die Bosio gebruikte. De publicatie wilde handelen over “de heilige begraafplaatsen van Rome, hun vorm en gebruik; de *cubicula*, de *oratoria*, de afbeeldingen, de inscripties en epitafen die er voorkomen”. Maar evenzeer over: “de funeraire ritens waarmee de gestorvenen begraven werden, de martelaren die bijgezet of gemarteld waren langs de wegen buiten de stad, de memorabele constructies, heilig of profaan, langs deze wegen”. Ten slotte ook over: “de afbeeldingen van de primitieve Kerk, de angst tijdens de vervolgingen en de hartstocht en onschatbare schat die Rome gesloten houdt onder zijn platteland”.⁷ Zoals ook uit het aan de paus gerichte voorwoord blijkt, werd het onderzoek van Bosio ondersteund door twee grote pijlers: enerzijds het archeologische materiaal waarvan hij notities had genomen tijdens zijn bezoek *in situ* en anderzijds de studie van de primaire bronnen.⁸

Het ontstaan van de catacomben zoekt Bosio in “spelonken of onderaardse ruimtes” die ontstaan waren door het uitgraven van tufsteen, zand of pozzolana. In deze labyrinten van oneindige gangen en weggetjes werden de wanden volledig met graven bezet door de christenen. Vervolgens stelt Bosio dat de eerste christenen “in deze vorm” hun

¹ Hendriks 1955–1956, 408–410.

² Brandenburg 1984, 11; Rutgers 2000a, 12.

³ Ghisalberti 1971, 257.

⁴ Ghisalberti 1971, 257.

⁵ Ferretto 1942, 136.

⁶ Ghisalberti 1971, 258.

⁷ Bosio 1632, titelblad zonder paginering.

⁸ Bosio 1632, voorwoord aan de Paus zonder paginering.

begraafplaatsen, die niet ver van de publieke wegen rond Rome lagen, aanlegden.¹ Volgens Bosio hadden de eerste christenen zich voor de aanleg van hun begraafplaatsen laten inspireren door het voorbeeld van de graven van de Vaders van het Oude Testament.²

De redenen waarom de christenen deze catacomben aanlegden zijn zevenvoudig volgens Bosio. De eerste reden is dat de catacomben in eerste instantie de begraafplaatsen van de martelaren waren.³ Een tweede reden voor de aanleg van de catacomben is het verrijzenisgeloof van de christenen. Bosio ziet deze theologische achtergrond in de betekenis die achter de term “*dormitorij*”, namelijk “slaapplaats”, schuilgaat.⁴ De theologische betekenis van begraafplaats als “slaapplaats” doet hij uitgebreid uit te doeken door het aanhalen van Bijbelpassages (bijvoorbeeld 1 Kor. 15) en fragmenten van christelijke auteurs (bijvoorbeeld Hiëronymus, *Epistula* 29).⁵ Een derde reden voor de aanleg van de ondergrondse begraafplaatsen meent Bosio te vinden in de toegepaste begrafenisritus van de christenen. De christenen, in tegenstelling tot de heidenen, inhumeerden namelijk hun doden.⁶ Een vierde reden voor de aanleg van de catacomben, was dat hier de religieuze vieringen en sacramenten plaats vonden. Maar naar Bosio’s mening moeten de catacomben vooral gelinkt worden met de martelaren. Het waren ook de pausen geweest die de catacomben hadden uitgebreid met “*oratoria*, kapellen en andere zaken”.⁷ Een vijfde reden was dat de catacomben ook dienst moesten doen als vluchtoorden tijdens de vervolgingen.⁸ Een zesde reden waarom de christenen over eigen begraafplaatsen wilden beschikken is dat de christenen apart van de heidenen wilden begraven worden. Volgens Bosio bestond er namelijk een grote aversie van de christenen tegenover de heidenen. Een aversie die overigens wederzijds was.⁹ Een zevende reden ligt in het verlengde van de vorige reden: ook schismatici en heretici mochten niet in de catacomben van Rome bijgezet worden volgens Bosio wegens een wederzijdse aversie.¹⁰ Bovendien waakten de pausen, die steeds katholiek waren, erover dat de begraafplaatsen steeds heilig bleven.¹¹

In het tweede en derde boek van zijn publicatie bespreekt Bosio de afzonderlijke begraafplaatsen volgens hun topografische ligging. Maar ook hier blijft hij karig met informatie betreffende het ontstaan van die begraafplaatsen. De reden hiertoe wordt door Bosio zelf verklaard: “door de vergetelheid en de nevels van de oudheid kan het ontstaan niet van alle begraafplaatsen achterhaald worden”.¹² Zo bijvoorbeeld stelt hij voor de begraafplaats in het Vaticaan, die hij overigens tot in detail behandelde, dat deze ontstaan moet zijn onder Nero rond het jaar 66 n.Chr. en wel onder het consulaat van Gaius Lexunius en Marcus Licinius.¹³ Hoe hij tot deze stelling komt, vertelt hij echter niet. Voor de

¹ Bosio 1632, 1.

² Bosio 1632, 2 en 539. Zie ook Bosio 1632, 583 waarin de reden voor deze ligging gezocht wordt in de Wet van de XII Tafelen die het begraven binnen de stadsmuren verbodt.

³ Bosio 1632, 1.

⁴ Bosio 1632, 1–2. Hierbij verwijst Bosio naar Bijbelpassages en christelijke primaire bronnen.

⁵ Bosio 1632, 1–2.

⁶ Bosio 1632, 2. Zie ook Bosio 1632, 15–22 waarin dieper wordt ingegaan op de rituelen voor het begraven zoals het wassen, zalven en inwikkelen van de doden en het transport van de lichamen van christenen naar de begraafplaatsen. De hoofdbronnen voor deze reconstructie zijn de martelaren-acten.

⁷ Bosio 1632, 2.

⁸ Bosio 1632, 539. Deze stelling kan volgens Pergola 1999, 16 (terecht) als een mythe afgedaan worden. Met een gemiddelde luchtvochtigheid van 95% is het onmogelijk gedurende lange tijd in de catacomben te verblijven.

⁹ Bosio 1632, 593–594. Hiervoor verwijst hij onder meer naar Cyprianus, *Epistula* 68. Zie ook Bosio 1632, 3–14 waarin Bosio uitvoerig ingaat op “de wreedheden van de pagane bevolking tegenover de christenen” zoals die onder meer kunnen gereconstrueerd worden aan de hand van de martelarenacten.

¹⁰ Bosio 1632, 594–596.

¹¹ Bosio 1632, 599.

¹² Bosio 1632, 26.

¹³ Bosio 1632, 26.

Nicomedes-begraafplaats langs de via Nomentana beperkte Bosio zich tot het vermelden dat deze begraafplaats in oorsprong een *hortus* was van de geestelijke Giustus. Deze informatie ontleende hij aan de martelaren-acten.¹ Voor de Callixtus-catacombe stelde hij dat deze begraafplaats reeds lang vóór het pontificaat van Callixtus moest bestaan. Bosio kwam tot deze conclusie op basis van paus Damasus die in een *vita* over Callixtus schreef dat de pausen Anicetus en Soter ook in de Callixtus-catacombe waren bijgezet. Beide genoemde pausen leefden echter vóór Callixtus. Wel schreef Bosio grote verbouwingen en restauratiewerken toe aan Callixtus.² De auteur geeft echter telkens zo veel mogelijk informatie over de begraafplaats zelf. Zo omschrijft hij de Agnese-catacombe als een grote begraafplaats met *cubicula* en voorzien van luxueuze graven.³ Vervolgens geeft hij telkens een beschrijving van de *cubicula* en een tekening van de fresco's.⁴

In het vierde boek behandelde Bosio ten slotte de figuratieve kunst. Onderwerpen die hier aan bod kwamen waren bijvoorbeeld afbeeldingen van Job en de kledij van de afgebeelde figuren.⁵ Bijna terloops merkt hij ook op dat sommige martelaren op hun eigen grond werden bijgezet. Dit zijn volgens Bosio dan private begraafplaatsen. Opmerkelijk is echter wel dat hij niet duidelijk aangeeft tegenover welke groep van begraafplaatsen deze “private begraafplaatsen” staan. Hij stelt alleen vast, zoals in het geval van de begraafplaats van de heilige Prassede, dat er structurele verschillen bestaan ten opzichte van “de andere” begraafplaatsen. In het geval van het graf van de heilige Prassede betrof het alleen maar een ondergrondse kamer.⁶

Het belang van de *Roma Sotterranea* van Bosio is op zijn minst groot te noemen. Wanneer we de vergelijking maken met de periode vóór Bosio en de periode tussen Bosio en de Rossi, is het duidelijk dat er geen evenwaardige wetenschappelijke studies gepubliceerd werden. Bosio wordt dan ook met reden en recht als de Columbus van de catacomben beschreven. Maar toch dienen er belangrijke kanttekeningen aangebracht te worden en zeker in verband met Bosio's stelling over het ontstaan van de catacomben. Het is ontgoochelend om in een dergelijke studie over de catacomben in al hun aspecten zo weinig terug te vinden over het eigenlijke ontstaan van diezelfde catacomben. In Bosio's werk zijn wel verschillende redenen voor het ontstaan terug te vinden, maar een historische ontwikkeling ontbreekt zo goed als volledig. We kunnen dan ook maar tot één besluit komen: het ontstaan van de catacomben genoot hoegenaamd niet de grootste prioriteit voor Bosio. Dit wordt bevestigd wanneer men kijkt naar het grote belang dat de martelaren daarentegen innemen. Bosio behandelde namelijk niet alleen de archeologische situatie van de catacomben maar ook (of misschien beter: vooral) de “historische” achtergrond van de martelaren. Hij schetste het wereldbeeld van de eerste christenen als de “slechte” pagane bevolking tegenover de in catacomben gevluchte christenen die op allerlei manieren gevisieerd werden. In die zin worden de catacomben geheiligd door de aanwezigheid van de martelaren en valt het ook te begrijpen waarom voor Bosio “catacomben” en “*grotte sacre*”⁷ inwisselbare begrippen zijn. Let er bijvoorbeeld ook op dat Bosio slechts resultaten kon boeken, zoals hij het zelf zei, “*con l'aiuto di Dio*”, met de hulp van God.⁸

¹ Bosio 1632, 414.

² Bosio 1632, 173.

³ Bosio 1632, 417.

⁴ Bijvoorbeeld het eerste *cubiculum* van de Agnese-catacombe: Bosio 1632, 443 e.v.

⁵ Respectievelijk Bosio 1632, 614 en Bosio 1632, 635.

⁶ Bosio 1632, 583.

⁷ Bosio 1632, 283.

⁸ Bosio 1632, 583 en 593.

Dergelijke kanttekeningen bewijzen alleen maar dat Bosio evenals zijn contemporaine onderzoekers een kind van de Contrareformatie was.¹ Dat Bosio contacten had met het *Oratorium*,² één van de centrale instellingen in de Contrareformatie, ondersteunt alleen nog maar die stelling. In de recente literatuur wordt er naar mijn aanvoelen dan ook terecht op gewezen dat het voortdurend aanhalen van de martelaren door Bosio gelinkt dient te worden met de toen eveneens in de defensie geduwde katholieke Kerk.³ Het moet echter ook benadrukt worden dat de kritiek aan het adres van Bosio ook grotendeels te wijten is aan de nog extremere stellingname van de vertaler van de Latijnse versie van de *Roma Sotterranea* van Bosio. Het was namelijk hoofdzakelijk deze versie die in het wetenschappelijke milieu gebruikt werd.⁴ We kunnen dus besluiten dat ondanks de grote verdienste die op Bosio's naam kan geschreven worden, men zijn geboekte resultaten slechts met de nodige voorzichtigheid kan hanteren.

3. De studie van de catacomben in de periode tussen A. Bosio en G.B. de Rossi

In de periode tussen Bosio en de Rossi werden de catacomben hoofdzakelijk alleen nog maar *in situ* bezocht indien men de link kon leggen tussen het monument en bijzettingen van martelaren in die catacombe. De systematische “plunderingen” door de *Custodi delle ss. reliquie e dei cimiteri* die hier mee gepaard gingen, werden uitgevoerd door de *corpisantari* die vaak in opdracht stonden van de hoogste kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. De zoektochten van de *corpisantari* naar de resten van martelaren ging jammer genoeg samen met een groot verlies aan archeologische voorwerpen en belangrijke informatie. In 1668 werd het zoeken naar graven van heiligen geregeld door een pauselijk decreet, waardoor het *de facto* ook geïnstitutionaliseerd werd. In de catacomben zocht men echter niet alleen naar relieken van heiligen, maar eveneens naar epigrafisch materiaal, olielampen, goudglazen en munten. Deze objecten kwamen dan terecht in collecties van verzamelaars.⁵

3.1 Jacques Basnage

Met de figuur van Jacques Basnage (1653–1723) zijn we aan een eerste overgangsfiguur in het catacomben-onderzoek toegekomen. Basnage, een Franse Hugenoot, was predikant, controversist, historicus en politicus. Hij genoot een opleiding in de Theologie. Maar wegens religieuze redenen werd Basnage verbannen en vertrok hij naar Rotterdam in Nederland.⁶ Dat Basnage een controversieel figuur was, kan men ook afleiden uit het feit dat alle boeken met religieuze onderwerpen die hij geschreven had, op 10 mei 1757 op de index geplaatst werden. Maar reeds daarvoor waren andere publicaties van Basnage verboden.⁷

In één van zijn hoofdwerken raakte hij terloops de catacomben aan. Het moet benadrukt worden dat deze publicatie eigenlijk bedoeld was als een verweerschrift tegen de rooms-katholieke Kerk, waarbij de vervolgingen van de joden door de rooms-katholieke Kerk door Basnage aangegrepen werden om de benarde situatie van zijn mede-Hugenoten aan de

¹ Pace Rutgers 2000a, 21.

² Ghisalberti 1971, 257.

³ Pace Rutgers 2000a, 27.

⁴ Rutgers 2000a, 21. De Latijnse versie verscheen pas 15 jaar na de eerste Italiaanse versie van de *Roma Sotterranea*. De vertaler Paolo Aringhi was eveneens lid van het *Oratorium*. (Ghisalberti 1971, 259).

⁵ Ferretto 1942, 163–164 en 204; Fiocchi Nicolai 1998, 12.

⁶ Balteau 1949, 734.

⁷ Glaire 1868, 235.

kaak te stellen.¹ Volgens Basnage klopt de traditionele visie, als werden de catacomben aangelegd door de christenen vanaf de periode van Nero om er martelaren bij te zetten, niet. De catacomben werden volgens hem uitgegraven door de heidenen en zijn eigenlijk groeves van zand- en steenexploitatie. De heidenen wendden deze begraafplaats vanaf Domitianus aan als begraafplaatsen. Pas vanaf Constantijn worden de catacomben ook door de christenen als begraafplaats gebruikt. Basnages grootste argument hiervoor is de afwezigheid van christelijke (consulair gedateerde) inscripties uit de eerste drie eeuwen n.Chr. in de catacomben. Deze chronologie verklaart volgens hem ook waarom in de catacomben heidenen en christenen door elkaar werden bijgezet.² Maar ook de klassieke opvatting dat schismatici en heterodoxe christenen niet tussen de orthodoxe christenen werden bijgezet, klopt niet volgens hem. Er zijn geen argumenten die een dergelijke stelling ondersteunen.³

Deze stellingname die regelrecht tegen Bosio ingaat, wordt volgens Basnage in eerste instantie ondersteund door de grootte van de catacomben: deze plaatsen zijn volgens hem te groot om als begraafplaats te hebben dienst gedaan. Er waren namelijk niet genoeg christenen om deze constructies aan te leggen. Bovendien komen de grootste catacomben net daar voor waar een sterke heidense cultus aanwezig was (namelijk langs de via Appia). Het lijkt dus onmogelijk dat de vervolgde christenen net daar actief waren waar ook de heidenen hun cultus beleefden.⁴ Vervolgens verwijst Basnage naar enkele specifieke archeologische resten die in de catacomben zijn aangetroffen en die volgens hem overduidelijk van heidenen afkomstig zijn en aldus bewijzen dat de catacomben in eerste instantie door de heidenen werden gebruikt als begraafplaats.⁵ Op basis van zijn interpretatie van het archeologische materiaal weerlegt hij enkele redenen die volgens Bosio aanleiding hadden gegeven tot het ontstaan van de catacomben.

Het moet benadrukt worden dat de materiële resten die Basnage hier aanhaalde rechtstreeks uit de (Latijnse versie van de) *Roma Sotterranea* gehaald zijn. Hij haalt met

¹ Rutgers 2000a, 22.

² Basnage 1699, 1027, 1030 en 1037–1038. Het idee dat alle catacomben in *arenaria* werden ondergebracht, werd tevens algemeen aanvaard in de achttiende eeuw. Zie bijvoorbeeld de publicatie van de Duitser Winkelmann over de Antieke bouwkunst waarin, in navolging van Boldetti en Bottari (zie verder voor laatstgenoemden), gesteld werd dat de catacomben “*anfänglich Grufden der Puzzolana*” waren: Winkelmann 1762 (2001), 27 en 63. Het moet echter benadrukt worden dat Basnage eigenlijk de eerste onderzoeker is die deze stelling poneerde. Winkelmann verwijst echter niet naar hem. Bosio stelde eveneens dat *arenaria* werden aangepast tot begraafplaats, maar ook dat de christenen ook eigen begraafplaatsen aanlegden (zie boven). Zie tevens Pergola 1986a, 337 waarin bevestigd wordt dat consulair gedateerde inscripties zeldzaam zijn vóór de vierde eeuw n.Chr.

³ Basnage 1699, 1032–1033.

⁴ Basnage 1699, 1028.

⁵ Basnage 1699, 1029–1032 en 1034–1036. Het betreft ten eerste crematie-urnen (christenen cremeren niet); ten tweede olielampen met een pagane thematiek (christenen zouden christelijke thematiek prefereren); ten derde tranenflesjes (christenen treuren niet, zij vierden de gedachtenis van de doden); ten vierde munten met afbeeldingen van vervolgende keizers; ten vijfde pagane idool-beeldjes; ten zesde een pagaan reliëf uit de necropool van de Vaticaan (zeer vreemd aangezien deze plaats door de dood van Petrus één van de meest gewijde plaatsen was); ten zevende en achtste fresco’s met maaltijdscènes en libaties uit respectievelijk de Petrus en Marcellinus-catacombe en de Priscilla-catacombe; ten negende dedicaties aan de goden van de onderwereld (zeker geen restant van het heidendom, nog nooit was het christendom zo zuiver geweest); ten tiende afbeeldingen van herders worden sowieso steeds als de Goede Herder beschouwd, hiervoor ontbreken alle argumenten; ten elfde afbeeldingen van kransen op graven (christenen deden dit niet op basis van Minucius Felix [*Octavius* 12, 6 en 38, 2–4]); ten twaalfde afbeeldingen van Orpheus (geen christelijke interpretatie mogelijk want te gevaarlijk om via dergelijke vergoddelijkte personen te hervallen tot idolaten); ten dertiende Chi-Rho tekens komen ook voor in pagane contexten zoals op slavenbanden voor bijvoorbeeld personen met de naam Chrisippus; ten veertiende afbeeldingen van palmen op graven verwijzen niet naar martelaren aangezien palmen ook op pagane graven voorkomen; ten vijftiende glazen flesjes met zogenaamd martelaren-bloed zijn eigenlijk flesjes voor lustraties die aan pagane graven zijn bevestigd.

andere woorden Bosio onderuit met het materiaal waarop Bosio zelf zich baseerde. Het is opmerkelijk hoe Basnage er in slaagde om op basis van de logica en het archeologisch materiaal enkele stellingen van Bosio onderuit te halen die zelfs in het moderne onderzoek nog voor controverses zorgden. Het is inderdaad zo dat bij het merendeel van de catacomben de grootste activiteit niet vóór de derde eeuw plaats vond. Wanneer hij dan wees op de moeilijkheden die kunnen optreden betreffende de identificatie van de martelaren, legde hij een vinger op de wonde. Deze discussie zal echter pas beslecht worden in het begin van de twintigste eeuw. Ook over Basnages stelling dat de de catacomben nooit als woonplaats voor de christenen hadden dienst gedaan, bestaat hedentendage eensgezindheid.¹

Toch kan men één belangrijke tekortkoming aanstippen bij Basanges bedenkingen. Hij stelt namelijk dat er geen christelijke consulaire gedateerde inscripties uit de eerste drie eeuwen n.Chr. voorkomen in de catacomben. Bijgevolg gebruikten de christenen de catacomben pas als begraafplaats vanaf Constantijn. Maar hier dringt de vraag zich op op basis waarvan Basnage dan wel kan besluiten dat de heidenen de catacomben wél als begraafplaats gebruikten vanaf Domitianus? Want volgens hem komen consulaire gedateerde inscripties namelijk (bijna) alleen voor in de vierde en vijfde eeuw n.Chr. Basnage geeft evenwel zelf niet aan op basis waarvan hij het pagane funeraire gebruik van de catacomben dateerde.

Toch heeft het onderzoek van Basnage niet direct geleid tot een hernieuwing van het catacomben-onderzoek. Reden hiervoor is dat men tegen Basnage inbracht dat hij conclusies formuleerde uitgaande van de logica en niet gestoeld op eigen archeologisch onderzoek in de catacomben.²

3.2 Marc Antonio Boldetti

In de periode tussen Bosio en de Rossi vormde ook de Italiaanse kerkelijke hoogwaardigheidsbekleeder Marc Antonio Boldetti (1663–1749) een overgangfiguur. Zijn bezoeken aan de catacomben stonden, zoals het voor deze periode kenmerkend is, echter grotendeels in dienst van het verzamelen van relieken en kostbare voorwerpen. De kennis die hij bij deze bezoeken opdeed, evenals het verzamelde iconografische en epigrafische materiaal vormden de basis voor zijn hoofdwerk.³

De opzet van Boldetti's publicatie, één volume met doorlopende nummering maar onderverdeeld in drie "boeken", was om meer informatie, de waarheid stelde hij zelf, in te winnen aangaande de vele martelaren die teruggevonden waren in de catacomben.⁴ Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn eerste boek hoofdzakelijk handelt over de martelaren. In zijn tweede boek besprak hij onder andere inscripties en olielampen,⁵ terwijl in zijn derde boek de martelaren opnieuw prominent aanwezig zijn wanneer hij bijvoorbeeld spreekt over *translationes* en het onderscheid tussen echte en valse relieken.⁶ Boldetti behandelde in zijn publicatie dan ook slechts kort het ontstaan van de catacomben als een soort inleiding tot de net vermelde onderwerpen.⁷

¹ Zie ook Rutgers 2000a, 23–24 en Rutgers 2000b, 18–20.

² Rutgers 2000a, 25. Het is inderdaad opmerkelijk dat ondanks de terechte conclusies die door Basnage getrokken werden, hij (bijna) nooit vermeld wordt in historiografische overzichten van catacomben-onderzoekers.

³ Ferretto 1942, 207–207 en 209.

⁴ Boldetti 1720, inleiding zonder paginering.

⁵ Boldetti 1720, 327 e.v. en Boldetti 1720, 524 e.v.

⁶ Boldetti 1720, 658 e.v. en Boldetti 1720, 700 e.v.

⁷ Boldetti 1720, 4.

Volgens Boldetti zijn de catacomben ontstaan in door de pagane bevolking ontgonnen tuf- en pozzolana-groeves.¹ Het onderscheid tussen de door de pagane bevolking aangelegde *arenaria* met profane doeleinden, namelijk het winnen van bouwmaterialen, en de door de christenen ingepalmde en verbouwde *arenaria* of zelf ontgonnen catacomben kon men volgens Boldetti zien aan de morfologie van de constructies. Pagane *arenaria* werden gekenmerkt door de afwezigheid van kapellen of kamers. Dit werd veroorzaakt doordat de *arenaria* op een dergelijke manier waren ontgonnen dat door de vele bochten en hoeken en het grondplan het niet mogelijk was nog kamers in te voegen.²

Maar de christenen legden ook nieuwe gangen aan in die bestaande structuren. Het tijdstip waarop dit gebeurde wordt echter niet aangegeven door de onderzoeker. Boldetti stelde dat men alleen archeologisch kan vaststellen dat de christenen nieuwe gangen aanlegden. De bewijzen hiervoor zijn de met het weggehakte materiaal opgevulde gangen die reeds volledig met graven bezet waren.³ Zo haalde hij bijvoorbeeld de Agnese-catacombe aan als voorbeeld. De daar met afvalmateriaal opgevulde gangen vormden volgens Boldetti het bewijs van ontginningsactiviteiten door de christenen zelf.⁴ Op basis van deze vaststelling kwam Boldetti tot het besluit dat de gangen in christelijke begraafplaatsen reeds deels door de pagane bevolking waren aangelegd en dat de christenen die eerste constructies verder uitbreidden zodat er verschillende niveaus ontstonden in de monumenten.⁵ Door deze aanpassingswerken werden de catacomben volgens Boldetti de meest indrukwekkende constructies van geheel Rome.⁶ Op basis van deze door de christenen opgedane ervaring ontstonden volgens Boldetti vervolgens ook kleinere christelijke ondergrondse begraafplaatsen. Deze begraafplaatsen telden soms maar twee tot vier gangen. Het moment waarop dit gebeurde wordt opnieuw niet nader gespecificeerd.⁷

Boldetti haalt vier redenen aan waarom de christenen over eigen begraafplaatsen wilden beschikken. Een eerste reden is dat de christenen de catacomben niet alleen als begraafplaats wilden gebruiken, maar ook als vluchtoord tijdens de vervolgingen.⁸ Een tweede reden is dat de catacomben tevens het decor waren van religieuze rituelen.⁹ Een derde reden waarom de christenen over eigen begraafplaatsen wilden beschikken, was volgens Boldetti het gevolg van een wederzijdse aversie tussen de heidenen en de christenen.¹⁰ Wanneer toevallig een pagaan grafmonument werd aangesneden bij de aanleg van een christelijke begraafplaats, liet men de pagane constructie links liggen volgens Boldetti. Volgens hem zijn er dus geen pagane constructies opgenomen in de grote netwerken van de christelijke catacomben.¹¹ Een vierde reden is dat de christenen als één door het geloof verbonden gemeenschap wilden begraven worden. Wegens het ontbreken van een dergelijk gemeenschappelijk element zijn de pagane grafconstructies volgens Boldetti nooit uitgegroeid tot catacomben.¹²

De eerder summiere weergave van het ontstaan van de catacomben door Boldetti heeft natuurlijk alles te maken met de ware opzet van het boek: de martelaren. Het ontstaan van de

¹ Boldetti 1720, 4.

² Boldetti 1720, 5.

³ Boldetti 1720, 6.

⁴ Boldetti 1720, 6.

⁵ Boldetti 1720, 7.

⁶ Boldetti 1720, 8–9.

⁷ Boldetti 1720, 8.

⁸ Boldetti 1720, 5. Voor de funeraire functie van de catacomben baseerde Boldetti zich op martelarenakten.

⁹ Boldetti 1720, 5.

¹⁰ Boldetti 1720, 65.

¹¹ Boldetti 1720, 8.

¹² Boldetti 1720, 66–67.

begraafplaatsen van de martelaren speelt hier dan ook slechts een summiere rol. Let er bijvoorbeeld ook op dat de christelijke hypogea hier na het eigenlijke ontstaan van de catacomben geplaatst worden. Een stellingname die via een studie van het archeologisch materiaal kan weerlegd worden (zie verder). Bovendien brengt Boldetti niets nieuws aan voor het ontstaan van de catacomben en spreekt hij zich niet uit over een mogelijke datering. Zo zijn ook de, niet steeds met argumenten ondersteunde, redenen voor de aanleg van de catacomben aan Bosio ontleend. Hoewel Boldetti zich dus baseerde op literaire en archeologische bronnen, lijkt zijn reconstructie van het ontstaan van de catacomben hedentendage in het archeologische onderzoek achterhaald.

3.3 Giovanni Gaetano Bottari

Ondanks de geringe waarde van Bottari's (1689–1775) studie over de catacomben moet deze uit Firenze afkomstige en aan het hof van de paus verbonden geestelijke hier wel kort aangehaald worden omdat latere onderzoekers bepaalde ideeën van Bottari overnemen. De opzet van het lijvige werk van Bottari over de catacomben was niet zozeer het herwerken en aanpassen van Bosio's *Roma Sotterranea*, maar een nieuwe commentaar voorzien bij de door Bosio gemaakte afbeeldingen. Het is belangrijk erop te wijzen dat het werk van Bottari ontstond in opdracht van de pausen (deel 1 in opdracht van Clemens XII, deel 2 en 3 onder toezicht van Benedictus XIV). Men kan zich afvragen in hoeverre de theologische discussies van die tijd niet meebepalend waren voor de inhoud van Bottari's werk.¹

Volgens Bottari ontstonden de catacomben door aanpassingswerken aan bestaande *arenaria*. Deze *arenaria* waren uitgegraven door “*Idolatri of Pagani*” maar omgebouwd tot hun huidige structuur door de “*Fedeli*”. Hoewel in kerkelijke geschriften wel melding werd gemaakt van “*Santi Pontefici, o divoti Cristiani, o venerande matrone*” (heilige pausen of devote christenen of eerbiedwaardige dames) die begraafplaatsen hadden ingericht, moet dit volgens Bottari begrepen worden als hadden die personen *arenaria* omgevormd, herstellingswerken of verstevigingswerken of decoratiewerken uitgevoerd of hadden ze *cubicula* aangelegd. De *fossore*s waren diegenen die het werk uitvoerden. Deze groep van werklieden behoorde volgens Bottari tot de laagste trap van de clerici.²

Bottari onderkent vijf redenen voor de aanleg van de catacomben door christenen. Een eerste reden meent Bottari te vinden in de vervolgingen. Door de vervolgingen was het voor de christenen niet mogelijk mede-christenen te begraven op een publieke wijze in grote putten zoals dit normaal de gang van zaken was. Zo ontstonden de catacomben dus als een soort alternatief voor de grote putten (Bottari doelde op de *puticuli*, zie verder) die vol lagen van lijken. Een tweede reden waarom de christenen eigen begraafplaatsen wilden, was omdat deze plaatsen tevens dienst moesten doen als woonplaatsen. De geurhinder kon volgens Bottari geen tegenargument zijn: de catacomben waren uitgestrekt genoeg om in delen te leven waar niet onlangs bijzettingen plaats vonden. Een derde reden meent Bottari te zien in religieuze activiteiten. In de catacomben vonden namelijk “de oraties, offers en andere heilige handelingen” van de christenen plaats. Vandaar ook, zo meende Bottari tenminste, dat *lucernaria* veeleer zeldzaam waren in de catacomben: wat anders met de “*poveri Cristiani*” die hun religieuze handelingen dienden uit te voeren in ruimtes met *lucernaria* als het regende?³ Een vierde reden is dat de christenen hun armen wilden begraven: zo was volgens Bottari bekend dat in de Callixtus-catacombe verschillende pausen werkzaamheden hadden

¹ Ferretto 1942, 246–247.

² Bottari 1737, 11 en 14.

³ Bottari 1746, 10–12.

uitgevoerd om de arme christenen van een graf te voorzien.¹ Een vijfde reden, die Bottari op basis van de primaire bronnen afleidde, was dat christenen apart van de heidenen dienden begraven te worden.² Ook in het tweede volume herhaalt Bottari dat er tijdens (en na) de vervolgingen in de catacomben eucharistievieringen gehouden werden.³ Ook in het derde volume wordt nogmaals duidelijk dat Bottari er van overtuigd is dat de christenen strikt gescheiden van de heidenen werden begraven. Zo interpreteerde Bottari de welbekende fresco's uit de Vibia-catacombe (waar ook christenen begraven werden) waarop onder meer het oordeel over Vibia door de goden van de onderwereld te zien is, als een christelijke scène. Het komt dan ook veeleer naïef over wanneer men ziet dat hij bij zijn afbeeldingen van deze scène een typische Christus-figuur afbeeldde in plaats van de godheid Pluto.⁴

Zoals reeds op basis van de opdrachtgevers kon worden vermoed, is het werk van Bottari sterk apologetisch gekleurd: de christenen verkeerden in een zeer precaire situatie en de, zoals hij ze zelf omschrijft, “onnoemelijk veel martelaren” spelen dan ook een zeer belangrijke rol in het werk van Bottari.⁵ Maar ook het vereenzelvigen van de eerste christenen van Rome met de “*Chiesa Cattolica*” of de stelling dat “de structuren, fresco's en sculpturen in de catacomben volgens Gods wil getuigenis dienden af te leggen van de herinneringen van ons geloof” wijzen duidelijk op een sterke religieuze achterliggende drijfveer.⁶ Aan het werk van Bottari kan dan ook niet meer waarde gehecht worden dan als aan een nieuwe sterk religieus geladen commentaar bij de afbeeldingen van Bosio. Bovendien slaagde Bottari er niet in om nieuwe inzichten omtrent het ontstaan van de catacomben te verwerven. Over de dateringen spreekt hij zich niet uit. De redenen die hij opgeeft voor het ontstaan van de catacomben zijn direct aan Bosio ontleend.

3.4 Raffaella Garrucci

In de geschiedenis van de vroegchristelijke archeologie neemt ook de Italiaanse geleerde Garrucci Raffaele (1812–1885) een prominente plaats in. Na zijn opleiding in de Letteren, de Filosofie en de Theologie, studeerde Garrucci nog Klassieke Talen, Hebreeuws en Archeologie.⁷ In zijn eigen onderzoek legde hij zich toe op zowel de christelijke als profane monumenten.⁸ De extreme aandacht voor een doorgedreven analyse van de monumenten vormt het belangrijkste aspect in de methodiek van Garrucci's onderzoek.⁹ Naast numismatisch onderzoek en een studie van de goudglazen uit de catacomben, ligt de nadruk in Garrucci's onderzoek hoofdzakelijk op de epigrafie.¹⁰ Garrucci publiceerde niet minder dan 118 studies.¹¹

De publicatie waarop we ons hier in het kader van dit onderzoek focussen is zijn zesdelige werk waarin hij de kunstgeschiedenis van de christenen bestudeerde. De opzet van deze publicatie was om alle christelijke gedecoreerde monumenten uit de eerste acht eeuwen

¹ Bottari 1746, 14.

² Bottari 1746, 142.

³ Bottari 1746, 146. Bottari heeft deze commentaar bij een afbeeldingen van een *cubiculum* dat als “*cappella*” omschreven werd. De reden waarom in dit *cubiculum*, dat volledig met graven is bezet, eucharistievieringen werden gehouden of hoe men dit kan afleiden, wordt niet vermeld.

⁴ Bottari 1754, 111 en 218.

⁵ Bottari 1746, 143.

⁶ Bottari 1746, 3: eerste citaat; Bottari 1746, 14: tweede citaat.

⁷ Ghisalberti 1999, 388.

⁸ Ferretto 1942, 348.

⁹ Ghisalberti 1999, 388.

¹⁰ Ghisalberti 1999, 389.

¹¹ Ferretto 1942, 348.

te behandelen in één groot werk. Vroeger moest men volgens Garrucci namelijk te veel verschillende handboeken raadplegen om iets te weten te komen over bijvoorbeeld de schilderkunst of de sarcofagen.¹ In de volumes I tot en met VI behandelde hij respectievelijk de cimiteriale schilderkunst, de niet-cimiteriale schilderkunst, cimiteriale en niet-cimiteriale mozaïeken, sarcofagen en cimiteriale sculpturen en tenslotte de niet cimiteriale sculpturen. Aansluitend op deze volumes verscheen ten slotte het eerste volume met de theorie.²

In het zevende hoofdstuk van het eerste volume raakt Garrucci zeer kort het ontstaan van de christelijke begraafplaatsen aan. Wat betreft de morfologie en de decoratie van de christelijke *koimeteria*, begraafplaatsen, baseerden de christenen zich op de morfologie en decoratie van hun woonplaatsen.³ Volgens Garrucci zijn er drie redenen die verklaren waarom de christenen over eigen begraafplaatsen wilden beschikken. Een eerste belangrijke reden is het geloof in de verrijzenis. Vanuit dit geloof konden de christenen volgens hem niet gecremeerd worden. De catacomben waren dan ook een typische begraafplaats voor inhumatiebijzettingen zoals die ook bij de joden voorkwamen. Een tweede reden is dat de christenen apart van heidenen en heterodoxe christenen wilden begraven worden. Een derde reden is dat de catacomben als vluchtoorden dienst deden tijdens de vervolgingen.⁴

Volgens Garrucci zijn de christelijke catacomben in de eerste eeuw n.Chr. opgericht. Het versieren van de grafkamers met stuc, sculpturen en fresco's was namelijk volgens Garrucci een oude Romeinse gewoonte die door de christenen vanaf het einde van de eerste eeuw overgenomen werd.⁵ Volgens Garrucci moeten bepaalde gebruiken in de catacomben als niet puur christelijk beschouwt. Zo is niet alleen het decoreren van de grafkamers een pagaan gebruik, maar ook het plaatsen van terracotta vaasjes in de *loculi* was een traditie die aan de pagane bevolking kon toegeschreven worden. Eveneens het voorkomen van kleine voorwerpen in de mortel van de *loculi* had volgens Garrucci wortels in andere culturen. Volgens hem drukten ook de joden voorwerpen in de mortel van de *loculi* in de Vigna Randanini-catacombe. Een andere pagane voorloper van deze gewoonte meende hij te vinden in "een graf langs de via Latina" waarvan niet één van de zestig graven een teken van christianisatie droeg.⁶

In de andere volumes van zijn publicatie verstrekt Garrucci geen verdere informatie over het ontstaan van de catacomben. Wanneer de auteur bijvoorbeeld de afbeeldingen in de Callixtus-catacombe beschrijft en interpreteert, verwijst hij voor meer informatie over de catacombe zelf naar de Rossi.⁷ Voor de Agnese-catacombe verwijst Garrucci naar Giovanni Gaetono Bottari voor meer informatie aangaande de catacombe zelf.⁸

Wanneer we het ontstaan van de catacomben zoals Garrucci het meende te zien, evalueren, kunnen we niet anders dan tot de vaststelling te komen dat de wetenschappelijke waarde minimaal is. Zo draagt de auteur geen enkel argument aan om te bewijzen dat ook de christenen effectief hun begraafplaatsen hadden ingericht zoals het in hun woongebied gebruikelijk was. Zijn verdere betoog staat feitelijk reeds volledig in het licht van zijn vijf overige volumes: aangeven waar nu net de fresco's en sculpturen kunnen teruggevonden worden. Maar precieze topografische indicaties, waarvoor men natuurlijk de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van de individuele constructies moet kennen, ontbreken volledig.

¹ Garrucci 1873–1881, vol. I, 1.

² Ferretto 1942, 349.

³ Garrucci 1873–1881, vol. I, 29–30.

⁴ Garrucci 1873–1881, vol. I, 29–30.

⁵ Garrucci 1873–1881, vol. I, 419.

⁶ Garrucci 1873–1881, vol. I, 30.

⁷ Garrucci 1873–1881, vol. II, 10.

⁸ Garrucci 1873–1881, vol. II, 65.

In het kader van dit onderzoek is Garrucci's publicatie dan ook niet meer waard dan zoals hij zelf aangaf in de inleiding: alle informatie aangaande fresco's en sculpturen bijeen brengen in één werk.¹ Om die reden ook behandel ik hier Garrucci vóór Marchi en de Rossi.² Met laatstgenoemde onderzoekers is namelijk een sterke omslag in het catacomben-onderzoek ingezet.

3.5 Giuseppe Marchi

Giuseppe Marchi (1795–1860), een docent Grieks, wordt evenals zijn contemporaine mede-onderzoeker de Rossi, op wie we straks uitgebreid terugkomen, beschouwd als de grondlegger van de christelijke archeologie. Zijn interessegebied besloeg zowel de profane als de gewijde Oudheid.³ In het kader van deze dissertatie is vooral zijn in 1844 verschenen publicatie van belang. In deze publicatie behandelde Marchi de vroegchristelijke architectuur van de begraafplaatsen. Na een bondige *status quaestionis* van het catacomben-onderzoek te hebben opgesteld, kwam Marchi op basis van zijn eigen veldonderzoek tot de conclusie dat bepaalde aspecten van de catacomben zoals ze tot voordien behandeld werden dubieus, zo niet zelfs onmogelijk waren. Ten eerste ging Marchi er vanuit dat de catacomben grotere structuren waren dan zoals ze bijvoorbeeld door Bosio geëxploreerd waren. Ten tweede meende Marchi dat zijn eigen beschrijvingen vaak grondige verschillen aantoonde met de beschrijvingen van bijvoorbeeld Boldetti. Ten derde tenslotte meende Marchi dat wanneer men één catacombe volledig kon onderzoeken, men min of meer alle catacomben doorgrond had. Of, zo nuanceert hij deze laatste stelling, op zijn minst kent men dan de gangen, de graven en de *cubicula* zoals die in andere catacomben gelijkaardig voorkomen, terwijl men echter wel grote verschilpunten kan aanstippen betreffende de kerken die in catacomben zijn gebouwd. De verschillen tussen de ondergrondse kerken wijt hij aan verschillen in de bodemgesteldheid.⁴

Met Marchi zijn we toegekomen aan de eerste onderzoeker die het ontstaan van de catacomben niet langer zoekt in de *arenaria*. Volgens Marchi ondersteunen “noch oude en gezaghebbende bronnen, noch juiste en harde argumenten” de hypothese als zouden de catacomben zijn aangelegd in van voordien bestaande zand- of steengroeves. De aanleg van catacomben is dan ook puur de christenen “hun verdienste en eer”. Het grootste argument voor zijn stelling meende Marchi te vinden in het archeologische materiaal zelf. *Arenaria* worden volgens hem gekenmerkt door een onregelmatige aanleg van wijde gangen die zouden instorten wanneer men er *loculi* in de wanden zou aanbrengen. De christelijke ondergrondse begraafplaatsen daarentegen worden volgens hem gekenmerkt door een regelmatige aanleg van smalle, rechte gangen (tussen 1m en 0,70m) die niet instorten bij de aanleg van *loculi* in de wanden. De gewelven van de gangen zijn ofwel recht ofwel gebogen. Bovendien werden de gangen steeds op hetzelfde niveau aangelegd. Bijgevolg was het dan fysisch gesproken onmogelijk pagane *arenaria* om te bouwen tot christelijke begraafplaatsen. Marchi wijst er dan ook op dat dergelijke vermeende ombouwingswerken dan ook nergens geattesteerd zijn. Aangezien nu alle verschillende niveaus van bijvoorbeeld de Hippolytus-catacombe gelijk zijn op het vlak van de aanleg, was het volgens Marchi dan ook logisch dat alle niveaus door christenen werden aangelegd. Vanuit de vaststelling dat vroegere onderzoekers uitgingen van

¹ Garrucci 1873–1881, vol. I, 1.

² Dit in tegenstelling tot Ferretto die Garrucci na de Rossi behandelde omdat hij meent dat Garrucci in het spoor van de Rossi loopt (Ferretto 1942, 346).

³ Ferretto 1942, 312.

⁴ Marchi 1844, 5–6.

de verkeerde opvatting, namelijk dat catacomben in *arenaria* werden ondergebracht, was het volgens Marchi dan ook noodzakelijk om alle catacomben zelf te bestuderen.¹

Verspreid over zijn publicatie geeft Marchi acht redenen weer waarom de catacomben door christenen werden aangelegd en hoe de organisatie van die begraafplaatsen verliep. Als eerste reden voor de aanleg van ondergrondse begraafplaatsen stelde Marchi dat de christenen de catacomben hebben aangelegd om, naast het begraven van hun doden, ook een veilige plaats te hebben om hun “heilige cultus” uit te oefenen.² Als tweede reden voor de aanleg van de christelijke begraafplaatsen verwijst Marchi naar het graf van Christus en dat van Lazarus. De christenen hebben dit graftype als een soort prototype beschouwd volgens Marchi om hun eigen begraafplaats aan te leggen.³ Een derde belangrijke reden voor de aanleg van de catacomben meende Marchi te zien in het christelijke idee van de verrijzenis. Dit is volgens hem bijvoorbeeld goed af te leiden uit het gebruik van het lichaam te bedekken met ongebluste kalk zoals dit in de Agnese-catacombe geattesteerd werd: de opzet hiervan was het lichaam te bewaren voor de nakende verrijzenis.⁴ Ook de reden waarom de christenen inhumeren en niet cremen vond volgens Marchi haar basis in de verrijzenis-gedachte.⁵ Als vierde argument voor de aanleg van christelijke begraafplaatsen wijst Marchi erop dat de christenen als één familie wilden begraven worden (wederom in afwachting van de verrijzenis). Bovendien werden deze “familiebegraafplaatsen” gekenmerkt door uniformiteit. Een element dat in de pagane columbaria en mausolea niet voorkomt.⁶ Een vijfde argument voor de aanleg van christelijke begraafplaatsen was volgens Marchi dat de christenen niet samen met de heidenen wilden begraven worden. De vaststelling dat er toch pagane inscripties en grafconstructies in de catacomben werden aangetroffen is volgens hem volledig in tegenspraak met “*la realtà ed il fatto*”, met “de realiteit en het feit”. De verklaring voor de aanwezigheid van pagane begraafplaatsen is volgens hem dan ook logisch te verklaren. De christenen breidden hun begraafplaatsen namelijk uit en sneden ondergrondse pagane begraafplaatsen aan. Aangezien dit echter gevaarlijk was voor de christenen, werden dergelijke aansnijdingen dan ook snel terug dichtgemaakt. De aanwezigheid van pagane inscripties kan dan weer volgens Marchi verklaard worden door *spolia*: de christenen hergebruikten pagane inscripties als afsluitstenen voor *loculi*. Het staat dus vast voor Marchi dat in de christelijke catacomben nooit pagane grafconstructies werden opgenomen.⁷ Een zesde argument voor de aanleg van christelijke catacomben volgt uit het vorige argument. Christelijke begraafplaatsen kunnen als gevolg van het vijfde argument dus ook nooit zijn ontstaan uit pagane familiebegraafplaatsen. In dergelijke begraafplaatsen werden namelijk alleen bloedverwanten bijgezet volgens Marchi. In de christelijke begraafplaatsen daarentegen werden overledenen bijgezet vanuit het principe van naastenliefde.⁸ Een zevende argument voor de aanleg van catacomben dat bij Marchi kan afgeleid worden, is de zorg voor de begrafenissen van armen. Maar, zo wijst Marchi er nog op, reeds in de derde eeuw n.Chr. ontstonden er ook familiebegraafplaatsen om op deze wijze de Kerk deels te ontlasten. Vanaf Constantijn neemt het gebruik van familiebegraafplaatsen nog veel sterker toe zodoende dat alleen de armen nog een beroep moeten doen op de Kerk. Voor het overige staat iedereen die

¹ Marchi 1844, 7–16, 108–109. In Marchi 1844, 17–272 volgt dan de bespreking (weliswaar op een zeer onsystematische wijze) van alle in zijn tijd bekende christelijke begraafplaatsen van Rome.

² Marchi 1844, 8.

³ Marchi 1844, 18–19.

⁴ Marchi 1844, 19.

⁵ Marchi 1844, 57–58.

⁶ Marchi 1844, 58, 64 en 67.

⁷ Marchi 1844, 60–62.

⁸ Marchi 1844, 64–67.

dit kan in voor zijn eigen begraafplaats.¹ In een achtste argument, dat eigenlijk een slotsom is van de zeven voorgaande argumenten, stelde Marchi dat de aanleg van de christelijke begraafplaatsen van Rome in de eerste drie eeuwen n.Chr. een werk was van het geloof (en niet van kostbare materialen of geld zoals dat bij de heidenen het geval was). In de Kerkgeschiedenis en martelarenacten werden namelijk namen overgeleverd van personen zoals Lucina, Ciriaca, Commodilla, Priscilla, Pontianus en Praetextatus die uit hun geloof grote ondergrondse begraafplaatsen voor de martelaren en de arme christenen inrichtten op hun eigen gronden. De figuur van Tobias (Tob. 12, 12) was voor hen een inspiratiebron.²

Verspreid door de bespreking van de begraafplaatsen, behandelde Marchi ook de organisatie van de christelijke begraafplaatsen. Christelijke begraafplaatsen zoals bijvoorbeeld de Pontianus-catacombe werden dicht bij de muren van de stad aangelegd. De reden hiervoor is dat de *fossores* een groot gevaar liepen bij het overbrengen van de lichamen van christenen naar de catacomben. Dus hoe dicht de begraafplaatsen bij de stad gelegen waren, hoe kleiner het gevaar was. Vandaar ook dat de christenen per wijk naar de dichtstbijzijnde begraafplaats gebracht werden. Hieruit volgt ook dat hoe dicht een begraafplaats bij de stad gelegen was, hoe ouder die begraafplaats was.³ De *fossores* behoorden volgens Marchi tot een lage stand van de clerus. Dit “*collegium* van helden” stond in voor de ontginning van de catacomben en het eigenlijke begraven van de gestorvenen. Wegens het gevaar dat ze liepen bij het overbrengen van de lichamen, werden ze door Marchi zelfs gelijkgesteld aan de martelaren.⁴ Het aantal *fossores* was volgens Marchi echter veeleer beperkt. Dit toont hij aan met volgende berekening: er vanuit gaande dat er twintig *fossores* actief waren in de Romeinse catacomben en dat iedere *fossor* per dag één meter gang, van 1m breed en 4m hoog waarin vijf *loculi* werden aangelegd, ontgon, werden in één werkdag door de twintig *fossores* dus 20m gang en 100 *loculi* ontgonnen. Per werkjaar van 300 werkdagen werden dus 6km gangen en 30.000 graven aangelegd. Per eeuw maakte dit reeds 600km gangen en 3.000.000 graven. Dus, besluit Marchi, twintig *fossores* moeten volstaan hebben voor de aanleg van de catacomben.⁵ Een financiële ondersteuning voor de *fossores* was afkomstig van de hogere clerici. De diakens en aartsdiakens spendeerden namelijk het aan hen geschonken geld niet alleen aan de armen, wezen en weduwen, maar ook aan de cultus en haar bedienaars én het voorbereiden van de graven en de gemeenschappelijke begraafplaatsen.⁶

Tenslotte moet nog stilgestaan worden bij de dateringen van de catacomben. Op basis van de hierbovenstaande berekening voor het aantal *fossores* dat actief was in de catacomben, meende Marchi dat met de aanleg van de catacomben reeds op het einde van de Apostolische periode gestart was. Zo kan volgens Marchi Agnes dan ook niet de eigenares zijn geweest van de gelijknamige catacombe. Op basis van de martelaren-acten stierf Agnes op het einde van de vervolgingen van Diocletianus en Maximianus. Maar de Agnese-catacombe zelf was volgens Marchi reeds één eeuw daarvoor opgericht. De vroegere benaming van de catacombe werd dus in een latere periode vervangen door een verwijzing naar de martelares die in de catacombe werd bijgezet.⁷

De stelling dat Marchi (samen met de Rossi) de grondlegger was van de christelijke archeologie is dus duidelijk terecht. Marchi is de eerste onderzoeker die op een meer doorgedreven manier het ontstaan en de organisatie van de catacomben bestudeerde: hij

¹ Marchi 1844, 85.

² Marchi 1844, 87–88.

³ Marchi 1844, 25–29.

⁴ Marchi 1844, 10, 88–89.

⁵ Marchi 1844, 90.

⁶ Marchi 1844, 85.

⁷ Marchi 1844, 90–92.

maakt niet alleen een onderscheid tussen kerkelijke catacomben en familiebegraafplaatsen maar stelt het tot voordien algemeen aanvaarde denkbeeld dat de christelijke begraafplaatsen waren ingericht in *arenaria* in vraag, en zoekt bovendien naar de onderliggende drijfveren (die hij evenwel aan vroegere onderzoekers ontleende) voor het oprichten van de christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen. Hij is bovendien de eerste onderzoeker (Basnage uitgezonderd) die een datering voor het ontstaan van de catacomben als christelijke vinding naar voren schuift. Toch dient er ook een kritische kanttekening bij Marchi's onderzoek geplaatst te worden. Het is opmerkelijk hoe Marchi's studie doordrongen is van een religieuze gedachtengang. Dit volgt reeds uit de omschrijving van de catacomben als “*sacri cimiterj*”, heilige begraafplaatsen.¹ Ook de aandacht voor martelaren, waarbij zelfs de *fossores* worden gelijkgesteld aan martelaren, is opvallend.² Maar ook uitspraken als “*La Chiesa romana è la vera chiesa di Dio*” (De Romeinse kerk is de ware kerk van God) of zijn vaststelling dat vroegere onderzoekers door hun foute denkbeelden over de catacomben “de heiligheid en de glorie van onze religie bezoedelden” wijzen er duidelijk op dat de catacomben een belangrijke plaats innemen in het theologische debat van zijn tijd.³ Het is net vanuit deze gedachtengang dat het ook te begrijpen valt waarom Marchi nadrukkelijk wil aantonen dat geen enkele catacombe is aangelegd in een door heidenen uitgegraven *arenarium*: dit zou de christelijke eigenheid tekort doen. Hoewel het inderdaad klopt dat niet alle catacomben ontstaan zijn uit *arenaria*, klopt het evenwel niet dat er géén catacomben zijn die ontstaan zijn uit *arenaria* of bij uitbreidingen *arenaria* hebben opgenomen (zie verder). Verder valt het ook op hoe weinig argumenten op basis van de archeologie of de primaire bronnen Marchi aanhaalt voor de argumenten die moeten bewijzen dat de catacomben met specifieke redenen door de christenen werden aangelegd. Soms baseert hij zich op een Bijbelcitaat, maar vaak poneert hij een stelling waarvoor hij zelf geen argumenten aangeeft. Dit was bijvoorbeeld het geval voor het eerste argument voor de aanleg van de christelijke begraafplaatsen, namelijk ondergrondse constructies voor “heilige rituelen”, en het op het naïeve af vijfde en zesde argument, namelijk de onmogelijkheid dat pagane begraafplaatsen aan de oorsprong staan van of opgenomen werden in christelijke begraafplaatsen. Het is echter duidelijk dat vanuit Marchi's religieuze benadering van de catacomben het gewoonweg niet anders kon dat de catacomben een puur christelijke vinding en constructie waren. Tenslotte moet er nog stilgestaan worden bij Marchi's datering. Het enige argument dat Marchi aangeeft voor de datering van het ontstaan van de catacomben, namelijk op het einde van de Apostolische periode, is gebaseerd op zijn berekening voor het aantal *fossores*. Het is duidelijk dat deze berekening hoogst speculatief is. Marchi gaat er zonder argumenten vanuit dat één *fossor* in één dag een welomschreven “unit” van een catacombe kon aanleggen (een stuk gang van 1m lang, 1m breed en 4m hoog met 5 *loculi*). Ook de reden waarom een werkjaar 300 dagen telde, gaf hij niet aan.⁴ Het lijkt echter ook logisch dat Marchi tot een dergelijke vroege datering moest komen: waar konden de christenen anders begraven worden tenzij tussen hun pagane contemporaine medeburgers? Het is aldus duidelijk geworden dat het catacomben-onderzoek met Marchi een nieuwe start had genomen. Maar evenzeer dat het catacomben-onderzoek

¹ Bijvoorbeeld Marchi 1844, 7 en 176.

² Bijvoorbeeld Marchi 1844, 10 en 88.

³ Eerste citaat: Marchi 1844, 272; tweede citaat: Marchi 1844, 12.

⁴ Vergelijk dit met Guyon 1986a, 314 waarin eveneens gesteld werd dat er geen nood was aan een uitgebreide groep arbeiders voor de aanleg van bijvoorbeeld de regio B van de Petrus en Marcellinus-catacombe. Deze totale hoeveelheid uitgegraven tufsteen in deze regio is 4000m³. Namelijk 1000m³ voor de gangen (want 500m gangen in het totaal), 1000m³ voor de graven (want 2500 graven in het totaal) en 2000m³ voor *sub divo*-graven (want maximaal 1500 *sub divo*-graven). Guyon gaat hier uit van een ontginning van 1m³ per dag. In dit geval werd het gehele complex B in maximaal 20 jaar (of twee generaties) aangelegd. Ook deze berekening is hoogst speculatief want ook hier gaat Guyon uit van een vaste unit, namelijk 1m³ per dag.

zoals Marchi dit voerde sterk beïnvloed werd door religieuze gedachten die het onmogelijk maken alle argumenten die Marchi aanhaalt even *au sérieux* te nemen.

4. Van Giovanni Battista de Rossi tot het begin van de twintigste eeuw

4.1 Giovanni Battista de Rossi

Met de Italiaanse archeoloog Giovanni Battista de Rossi (1822–1894) bereiken we, nog sterker dan bij Marchi, een keerpunt in het archeologische onderzoek van de catacomben. Hoewel de Rossi een opleiding tot jurist had genoten, gaat zijn interesse reeds vlug uit naar de archeologie.¹ Het was Marchi die hem inwijdde in de wereld van de vroegchristelijke archeologie. De Rossi's eerste veldervaring in de catacomben was dan ook in aanwezigheid van Marchi.² Door zijn opvallende prestaties wordt de Rossi dan ook gezien als de grondlegger van de christelijke archeologie. Zijn geboekte resultaten schreef hij neer in zijn drie hoofdwerken, namelijk *Inscriptiones christianae urbis Romae*, *Roma sotterranea cristiana* en *Bullettino di archeologia cristiana*. De opzet van dergelijke publicaties (en zeker van het *Bullettino*) was om de resultaten “van maand tot maand” voor een groot publiek toegankelijk te maken.³

In het kader van dit onderzoek dient onze aandacht hoofdzakelijk uit te gaan naar de *Roma sotterranea cristiana*. In deze publicatie wil de Rossi de reeds door Bosio ingeslagen weg van het catacomben-onderzoek verder volgen.⁴ Zijn opzet is een beschrijving van elke begraafplaats in Rome op te stellen om zodoende de volledige geschiedenis van deze funeraire structuren te kunnen reconstrueren. Zijn methodiek om tot die reconstructie te komen, is tweeledig. Enerzijds bestudeerde hij voor elke begraafplaats de relevante historische bronnen en anderzijds bezocht hij elke begraafplaats *in situ*.⁵ Bij het onderzoek *in situ* tekende hij de grondplannen van de constructies en concentreerde hij zich ook op alle nevenaspecten zoals de fresco's, die hij onderling met elkaar vergeleek, de sculpturen, de inscripties, goudglazen, ampullen, olielampen en dergelijke meer.⁶ Naast de beschrijving van ieder deel van de catacomben, had hij ook oog voor de relaties tussen pagane bovengrondse en christelijke ondergrondse constructies. Ook het sociale aspect van de christianisering van de belangrijkste Romeinse families bracht hij in rekening.⁷

Voor het ontstaan van de christelijke catacomben zoekt de Rossi aanknopingspunten in andere culturen. Ondergrondse begraafplaatsen waren namelijk ook reeds in gebruik bij de Etrusken, de Romeinen, de joden en de Feniciërs. Maar, wijst hij erop, er zijn duidelijk ook grote verschilpunten tussen deze begraafplaatsen. Zo zijn de joodse, Fenicische en joodse begraafplaatsen steeds geïsoleerd.⁸ Dit in tegenstelling tot de christelijke ondergrondse begraafplaatsen die gekenmerkt worden door veel bijzettingen in een echt netwerk van gangen. Hoewel, zo nuanceerde de Rossi zijn stelling, er ook geïsoleerde christelijke begraafplaatsen voorkomen.⁹ Op basis van zijn onderzoek naar de primaire bronnen die betrekking hadden op christelijke funeraire constructies, bemerkte de Rossi dat niet alleen in

¹ Ghisalberti e.a 1991, 201.

² Ghisalberti 1991, 202.

³ Ghisalberti 1991, 202.

⁴ de Rossi 1864–1877, vol. I, 75.

⁵ de Rossi 1864–1877, vol. I, 75.

⁶ de Rossi 1864–1877, vol. I, 76–77.

⁷ de Rossi 1864–1877, vol. I, 76.

⁸ de Rossi 1864–1877, vol. I, 87–89.

⁹ de Rossi 1864–1877, vol. I, 89–90.

Rome vroegchristelijke begraafplaatsen voorkomen, zoals valt af te leiden uit onder andere Hippolytus, *Philosophoumena* en Cyprianus, *Epistula* 82, maar ook de christenen van Afrika, het oosten en Spanje over eigen begraafplaatsen beschikten zoals onder andere Tertullianus en Eusebius weergeven.¹ Wanneer de Rossi de exploitatie van de oudste christelijke hypogea van Rome bestudeerde, kwam hij tot de vaststelling dat de opbouw grondig verschilde met die van de niet-christelijke ondergrondse begraafplaatsen. De oudste christelijke hypogea waren volgens de Rossi dan ook door christelijke *fossore*s omgebouwde oude *arenaria*. In deze begraafplaatsen kwamen ook alleen in nissen geplaatste sarcofagen voor als graf-type.² Als bewijs draagt hij de Cappella Greca aan waar volgens hem ook alleen sarcofagen voorkwamen.³

de Rossi is de eerste onderzoeker die op een systematische wijze de evolutie van het ontstaan van de catacomben weergeeft. Een kort overzicht van deze door hem opgestelde evolutie toont meteen het belang aan van de doorgedreven benadering van het archeologisch materiaal en de primaire bronnen door de Rossi. Bovendien wordt ook duidelijk hoe de datering bij de Rossi een belangrijkere plaats innam dan bij de vroegere onderzoekers. Na het algemene overzicht en de studie van de bronnen, concentreerde de Rossi zich namelijk op de vraag of er in de Apostolische Periode reeds christelijke graven in Rome bestonden. En indien dit het geval was, welke karakteristieken deze begraafplaatsen kenmerkten.⁴ Als eerste voorbeeld haalde de Rossi de Domitilla-catacombe aan.⁵ Aangezien de naam Domitilla voorkomt in kerkelijke documenten én op een profane grafsteen uit de tijd van Flavia Domitilla, moet deze begraafplaats volgens de Rossi wel uit de eerste eeuw n.Chr. dateren.⁶ Op basis van de structuur van de grafkamer, de gang en de trap van deze kern en het voorkomen van sarcofagen geplaatst in nissen stelt de Rossi dat deze begraafplaats getuigt van een heel hoge ouderdom.⁷ Bovendien schijnen volgens de Rossi ook de fresco's die in dit hypogeuum zijn aangebracht nog sterk verwant aan de pagane contemporaine fresco's.⁸ Ook de Cappella Greca, waar martelaren-graven in voorkomen, draagt volgens de Rossi voldoende kenmerken om te besluiten dat het hier de oudste kern van de catacombe betreft. Zo wijst de Rossi op de klassieke stijl van de fresco's, de aanwezigheid van stucwerk en inscripties opgesteld in een eenvoudige stijl.⁹ Over die inscripties stelde de Rossi nog dat deze steeds gekenmerkt worden door een uniforme epigrafische stijl en door een uniforme weergave van namen en symbolen. De stijl is volgens de Rossi zo klassiek dat, mochten er geen andere christelijke indicaties voorhanden zijn, ze als pagaan beschouwd konden worden.¹⁰ Wanneer hij de Agnese-catacombe bestudeerde kwam hij tot de conclusie dat alle gangen, grafkamers en cryptes schijnbaar niet ouder zijn dan de derde eeuw.¹¹ Bij Bosio echter trof hij een beschrijving aan van een deel van de Agnese-catacombe dat hijzelf niet kende. Op basis van die beschrijving constateerde hij dat er overeenkomsten waren, bijvoorbeeld het stucwerk, met zijn typologie en dat dit dus ook een oud deel moest zijn.¹²

¹ de Rossi 1864–1877, vol. I, 84.

² de Rossi 1864–1877, vol. I, 188.

³ de Rossi 1864–1877, vol. I, 189.

⁴ de Rossi 1864–1877, vol. I, 184.

⁵ de Rossi 1864–1877, vol. I, 185.

⁶ de Rossi 1864–1877, vol. I, 187.

⁷ de Rossi 1864–1877, vol. I, 187.

⁸ de Rossi 1864–1877, vol. I, 187.

⁹ de Rossi 1864–1877, vol. I, 188.

¹⁰ de Rossi 1864–1877, vol. I, 192.

¹¹ de Rossi 1864–1877, vol. I, 190.

¹² de Rossi 1864–1877, vol. I, 191.

Op basis van het archeologische materiaal wist de Rossi zodoende een schema uit te werken waaraan de oudste christelijke hypogea voldeden. Zo worden deze christelijke private begraafplaatsen gekenmerkt door de klassieke stijl van de fresco's, het voorkomen van stucwerk als decoratie, de geringe omvang van de ondergrondse ruimten en de afwezigheid van *loculi* in de gangen en kamers.¹ In plaats van de *loculi* komen echter talrijke nissen met sarcofagen voor.² Verder onderscheiden deze oudste groep van monumenten zich nog door de daar aangetroffen inscripties met een klassieke nomenclatuur en zonder typisch christelijke epigrafische formuleringen. Volgens de Rossi allemaal factoren waarin deze groep van monumenten verschilt van de later regelmatige en systematisch ondergrondse begraafplaatsen van de Romeinse Kerk.³

Verder onderscheidde de Rossi nog een groep begraafplaatsen die iets later dan of toch nog contemporain waren met de eerste groep. Het hoe en wanneer van het ontstaan van deze groep kon echter volgens de Rossi niet achterhaald worden. Tot deze groep behoorden onder andere de Praetextatus-catacombe, de Giordani-catacombe en de Hermes-catacombe. Op basis van de aanwezigheid van martelaren-graven dienden deze begraafplaatsen echter wel uit ongeveer dezelfde periode te dateren. Andere argumenten voor een dergelijke “datering” vond de Rossi in het voorkomen van sarcofagen, het gebruik van een baksteentechniek die ook gebruikt werd voor de pagane bovengrondse grafmonumenten langs de invalswegen. Bovendien, zo wijst de Rossi er ten slotte nog op, verschilt deze tweede groep nog sterk van de latere uitgestrekte christelijke begraafplaatsen.⁴ Wanneer dan echter het aantal christenen bleef toenemen, zien we volgens de Rossi dat de begraafplaatsen op een min of meer uniforme wijze worden ontgonnen. Deze volgende stap in de ontwikkeling van catacomben getuigt volgens de Rossi van een eerder opgedane ervaring en een vooruitziendheid die bij de oudste hypogea nog afwezig was.⁵

De volgende fase in het ontstaan van de catacomben ligt volgens de Rossi in de periode tussen het begin van de derde eeuw en 312, het jaar van de vrede van Constantijn. Het is volgens de Rossi onmogelijk dat de Kerk van Rome geen gemeenschappelijke begraafplaatsen wilde aanleggen als dat bijvoorbeeld in Carthago wel reeds het geval was zoals Tertullianus meedeelde. Vandaar dan ook dat in die periode de kleine primitieve hypogea uitgebreid werden tot de grote gemeenschappelijke begraafplaatsen.⁶ Op het einde van de derde eeuw werden onder invloed van het gunstige religieuze klimaat ook de catacomben terug uitgebreid.⁷

In deze context behandelde de Rossi ook het ontstaan van de Area I in de Callixtus-catacombe.⁸ Hoofdzakelijk op basis van Hippolytus, *Philosophoumena* en op basis van het archeologische materiaal meent de Rossi namelijk dat de Area I van de Callixtus-catacombe de oudste gemeenschappelijke begraafplaats was. Gezien naamgeving en de bijzetting van op twee na alle pausen van de derde eeuw betreft het hier een begraafplaats die eigendom was van de Kerk en die niet door private personen beheerd werd. Deze begraafplaats werd aangelegd door de diaken Callixtus in opdracht van paus Zefyrinus.⁹

¹ de Rossi 1864–1877, vol. I, 193.

² de Rossi 1864–1877, vol. I, 194.

³ de Rossi 1864–1877, vol. I, 193–196.

⁴ de Rossi 1864–1877, vol. I, 194.

⁵ de Rossi 1864–1877, vol. I, 194–196.

⁶ de Rossi 1864–1877, vol. I, 197.

⁷ de Rossi 1864–1877, vol. I, 202.

⁸ de Rossi 1864–1877, vol. I, 197.

⁹ de Rossi 1866, 1–13.

Ten slotte moet nog een laatste element aangehaald worden dat het beeld van de Rossi over het ontstaan van de catacomben vervolledigt. De Rossi meende dat de oppervlakte die als begraafplaats werd aangewend vaak in ruimte gelimiteerd was. Daartoe steunde hij op epigrafische en literaire bronnen. Archeologische resten steunen inderdaad de Rossi's stelling. Zo zijn er omheiningmuren (bijvoorbeeld voor de Callixtus-, Praetextatus-, Domitilla- en Calepodius-catacombe) en grensstenen (bijvoorbeeld voor de Thecla-catacombe) teruggevonden die inderdaad de ruimte afbakenen.¹

De Rossi onderkent een viertal redenen waarom de christenen catacomben aanlegden. Een eerste reden voor het oprichten van de catacomben is volgens de Rossi het gevolg van de zorg die door de christenen besteed werd aan hun doden. Deze zorg vloeide voort uit het verrijzenisgeloof.² Een tweede reden is dat de christenen zich verbonden wilden voelen in hun geloof. Vandaar ook dat wegens het ontbreken van een gemeenschappelijk geloof bij de heidenen, hun begraafplaatsen nooit zijn uitgegroeid tot catacomben. Gebruik makende van de mogelijkheid die geboden werd door de geschikte ondergrond, legden de christenen, gedreven door hun gemeenschappelijk geloof, uitgestrekte gemeenschappelijke begraafplaatsen aan. Afgeleid hiervan is een derde reden dat christenen namelijk niet met heidenen mochten bijgezet worden.³ Maar uit de vaststelling dat er naast de gemeenschappelijke begraafplaatsen ook christelijke private begraafplaatsen voorkwamen leidt de Rossi af dat het voor christenen niet verplicht was om in de gemeenschappelijke begraafplaatsen te worden bijgezet.⁴ Een vierde reden voor het optrekken van de catacomben is dat volgens de Rossi (op basis van gegevens uit martelaren-acten, het *Liber Pontificalis* en het archeologisch materiaal) dat de *arenaria* of begraafplaatsen tijdens de vervolgingen dienst deden als schuilplaatsen voor de christenen. Maar de catacomben waren geen vaste woonplaatsen.⁵

Wanneer we nu het ontstaan van de catacomben zoals de Rossi het schetste, evalueren, kunnen we stellen dat de Rossi een sterke typologische reconstructie kon maken gebaseerd op enerzijds literaire bronnen en anderzijds zijn eigen veldwerk. Het is namelijk net door deze beproefde methode dat de Rossi er in geslaagd was om de christelijke archeologie opnieuw aanzien te geven.⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat bepaalde van de Rossi's opvattingen zullen verder leven tot in de twintigste eeuw. Het beste voorbeeld hiervan is dat de Area I de eerste christelijke gemeenschappelijke begraafplaats zou geweest zijn.

Toch kan er ook een belangrijke kanttekening geplaatst worden bij het werk van de Rossi. Hoewel de Rossi in de inleiding van zijn *Roma Sotterranea* zijn methode een puur wetenschappelijke vorm wil aanmeten, blijft het ideologische element op de achtergrond aanwezig.⁷ De Rossi wil wel de indruk wekken alleen archeologie te bedrijven en zich ver te houden van theologie, maar als men deze stelling confronteert met zijn antwoord op de vraag waarom hij nu net christelijke archeologie beoefende, dan schijnt er toch een dieper doel te zijn dan alleen objectieve archeologie uit te oefenen: "Ik weet het niet. Niemand heeft mij op een speciale wijze geïntroduceerd: ik voelde veeleer in mij van jongs af de prikkel tot dergelijke onderzoeken. Het is mijn aanleg tot welke God mij geroepen heeft."⁸ Toch wordt

¹ de Rossi 1864–1877, vol. III, 389–401.

² de Rossi 1864–1877, vol. I, 84.

³ de Rossi 1864–1877, vol. I, 84, 90 en 92.

⁴ de Rossi 1864–1877, vol. I, 84.

⁵ de Rossi 1864–1877, vol. I, 201–202. Zo wees bijvoorbeeld het afsluiten van trappen en gangen op het gebruik van de catacomben als veilig toevluchtsoord volgens de Rossi.

⁶ Rutgers 2000a, 29.

⁷ Pace Rutgers 2000a, 31.

⁸ Ferretto 1942, 319 (*Io non lo so. Nessuna cosa mi vi ha introdotto in modo speciale: io sentivo piuttosto in me la spinta a simili indagini sino dalla prima fanciullezza. È la mia vocazione, alla quale Iddio mi ha chiamato.*)

de Rossi, de *fondatore* van de moderne christelijke archeologie, in het moderne onderzoek vaak positief beoordeeld. Zo meent Fiocchi Nicolai dat de Rossi slechts weinig “schuivers” maakte. Voorbeelden van dergelijke verkeerde inschattingen van de Rossi zijn zijn positieve houding tegenover de periode van de *corpisantari* en tegenover het apologetische karakter van Boldetti’s werk en zijn vroegdatering op basis van de traditie van de hagiografieën. Desalniettemin meent Fiocchi Nicolai dat de Rossi allerminst zelf een apologist was.¹ Dit lijkt mij een iets te voorzichtige benadering. Het geeft bijvoorbeeld te denken dat het veldonderzoek door de Rossi financieel mogelijk gemaakt werd door de pausen Pius IX en Leo XIII.² Het lijkt dan ook zeer waarschijnlijk dat de Rossi’s verkeerde inschattingen veelmeer kunnen gekaderd worden binnen het adagium: wiens brood men eet, diens woord men spreekt.

Een andere kanttekening die bij de Rossi’s methode kan geplaatst worden, is het gebruik van martelarengraven. Hij hoopte namelijk om via de archeologisch getraceerde martelarengraven en de literaire bronnen die betrekking hadden op die martelaar, de dateringen van het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben een vaste basis te geven.³ Ook onderzoekers uit de twintigste eeuw zullen deze methode beproeven. Deze methode is echter vaak uiterst problematisch. Het volstaat reeds om te verwijzen naar Basnage die zich al de vraag stelde hoe men een martelarengraf kan identificeren (zie boven).

Het lijkt mij alvast dat de Rossi’s verdienste groot te noemen is inzake het opwaarderen van de christelijke archeologie door middel van een doordachte methodiek die hij ook in zijn tweede en derde boek van zijn *Roma sotterranea Cristiana* zal aanhouden wanneer hij specifiek ingaat op respectievelijk het Callixtus-complex en de Santa Sotere- en Generosa-begraafplaats. Maar toch moeten we er rekening mee houden dat zijn methodiek bepaalde foute denkbeelden opleverde door een gebrek aan moderne onderzoeksmethoden en door de ideologische factor. Het is echter wel duidelijk dat de Rossi een diepergaand en, ondanks de gebreken, minder naïef onderzoek wilde uitvoeren naar het ontstaan van de catacomben dan zijn voorgangers.⁴

4.2 Mariano Armellini

De Italiaanse archeoloog en theoloog Mariano Armellini (1852–1896) trad duidelijk in de voetsporen van de Rossi.⁵ Samen met de Rossi, van wie hij een leerling was, bezocht hij de catacomben om er inscripties te ontcijferen, hypogea en crypten te localiseren en aanduidingen in verband met martelaren te verzamelen.⁶

Het ontstaan van de catacomben koppelde Armellini aan kleine hypogea zoals die voorkomen in de Domitilla- en Praetextatus-catacombe en zoals de Lucina-crypte en het hypogeum van de Acilii Glabrones. Dergelijke, volgens hem (hoewel niet correct: zie deel 2) allemaal christelijke hypogea, werden ongemoeid gelaten wegens de heiligheid van het graf (het graf als *locus religiosus*) en het wettelijke privaat statuut onder de welke deze begraafplaatsen vielen. Dit verklaart volgens hem ook waarom de christenen die vervolgd

¹ Fiocchi Nicolai 1998, 205–222.

² Fiocchi Nicolai 1998, 206–207.

³ Rutgers 2000a, 27.

⁴ De invloed van de Rossi’s werk kan bijvoorbeeld afgeleid worden uit de publicatie van Northcote en Brownlow in 1879 die quasi puur en alleen gebaseerd zijn op het werk van de Rossi. Bijgevolg werd ook de (foutieve) vroegdatering van de Rossi overgenomen en ontstonden volgens de auteurs de catacomben reeds in de eerste eeuw n.Chr.: Northcote 1879, 110–128.

⁵ Ferretto 1942, 360.

⁶ Ferretto 1942, 349–350.

werden (Tertullianus, *Apologeticum* 4: *non licet esse vos*) toch eigen begraafplaatsen konden hebben.¹ Ook dankzij vredesperiodes en / of een relatieve vrijheid konden de christenen eigen begraafplaatsen inrichten.² Door het toenemende aantal christenen werden steeds meer dergelijke kleine private hypogea opgericht volgens Armellini. Deze verschillende kernen versmolten vaak tot één geheel.³

Armellini verwierp resoluut het idee dat de catacomben in *arenaria* waren ondergebracht. Maar, zo wees hij erop, het merendeel, zo niet alle, catacomben hebben wel *arenaria* opgenomen in hun gangenstelsel. Net vanuit deze latere verbindingen ontstond volgens Armellini het verkeerde idee dat alle catacomben in oorsprong *arenaria* waren. Maar, zo meende Armellini althans zonder dat hij hiervoor argumenten aanhaalde, de *arenaria* dienden wél als toevluchtsoorden voor de christenen tijdens de vervolgingen.⁴

Armellini meende tevens dat de christelijke ondergrondse begraafplaatsen niet zo sterk afweken van de pagane, joodse en zelfs Etruskische ondergrondse begraafplaatsen. Alleen de grote ouderdom, de aanwezigheid van *oratoria* en de veel grotere omvang onderscheidde de christelijke begraafplaatsen van de in de tweede eeuw n.Chr. onstane pagane hypogea.⁵

Armellini wees erop dat er naast ondergrondse christelijke begraafplaatsen ook *sub divo*-necropolen waren waar christenen begraven werden. Dit was bijvoorbeeld het geval in het Vaticaan rond het memoriaal van Petrus en boven de Callixtus-catacombe.⁶

De tweede fase van de catacomben begon volgens Armellini vanaf het begin van de derde eeuw toen de eerste christelijke gemeenschappelijke begraafplaats werd aangelegd door Callixtus. Callixtus werd bovendien belast met het bestuur van deze begraafplaats en kwam aan het hoofd van de clerus te staan. Armellini besloot dit op basis van de *Philosophoumena* van Hippolytus.⁷ De gemeenschappelijke begraafplaatsen die vanaf dan door de Kerk opgericht werden, werden ook door de Kerk zelf bestuurd. Hiervoor verwees Armellini naar Tertullianus, *Apologeticum* 39 waarin vermeld staat dat de leiders van de gemeenschap ook een gemeenschappelijke zorg en liefdadigheidstaak te beurt viel. Vandaar dat Armellini ook stelde dat Callixtus het hoofd van de administratie van de Callixtus-catacombe was. Vanaf 238 n.Chr. werden de begraafplaatsen van de Kerk volgens Armellini onder het beheer van de clerici van de *tituli* geplaatst. In een latere periode (namelijk onder paus Marcellus) werden de catacomben onder de hoede van de parochies geplaatst.⁸

Tezamen met het oprichten van nieuwe gemeenschappelijke begraafplaatsen, nam de Kerk volgens Armellini op het einde van de tweede eeuw ook de tot voordien private begraafplaatsen over in eigen haar eigen naam en maakt ze ook gemeenschappelijk. De reden waarom de Kerk dit kon meende Armellini te zien in de grote overeenkomsten die de Kerk vertoonde met de collegia (Tertullianus, *Apologeticum* 39 versus *Digestae* 48, 22, 1).⁹

In zijn publicaties gaf Armellini vier argumenten aan die dienden te verklaren waarom de christenen over eigen gemeenschappelijke begraafplaatsen moesten beschikken. Een eerste reden hiervoor is de catacomben een uitwerking waren van het verrijzenisgeloof: de catacomben waren een rustplaats voor de broeders in het geloof in afwachting van de

¹ Armellini 1893, 61–64; Armellini 1898, 89 en 453.

² Armellini 1898, 89–91.

³ Armellini 1893, 117.

⁴ Armellini 1893, 54–59; Armellini 1898, 86–87.

⁵ Armellini 1893, 59; Armellini 1898, 84.

⁶ Armellini 1893, 48–49.

⁷ Armellini 1893, 117; Armellini 1898, 91.

⁸ Armellini 1898, 91–98, 454.

⁹ Armellini 1893, 66–67.

verrijzenis. Het respect voor het lichaam werd er uitgedrukt via inhumatie van het gebalsemde lijk dat in een lijkwade gewikkeld werd en met kalk bestrooid was.¹ Een tweede reden is dat er verschillende rituelen werden uitgevoerd, die eveneens een uitdrukking waren van het verrijzenisgeloof, en dit zowel rond het sterfbed als bij de eigenlijke begraafplaats. Nabij de *loculi* of *arcosolia* in de catacomben werden volgens Armellini namelijk eucharistievieringen (“*sacrificio*”) gehouden. De gebeden van de priester vervingen alle pagane funeraire rituelen (Tertullianus, *De anima* 51). Bovendien waren de catacomben ook het decor van de funeraire maaltijden (*agapè*).² Een derde reden voor het oprichten van de christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen is dat christenen hun eigen begraafplaats dienden te hebben waar geen plaats was voor heretici, joden en de pagane bevolking. Daartoe baseerde Armellini zich bijvoorbeeld op de berisping van Martialis die zijn zonen op de begraafplaats van een *collegium* liet bijzetten (Cyprianus, *Epistula* 80) en op het verbod om *coemeteria haereticorum* te betreden zoals het uitgevaardigd werd op het concilie van Laodicea³ op het einde van de vierde eeuw.⁴ Een vierde reden, die in het verlengde ligt van de derde reden, was dat volgens Armellini de catacomben werden ingericht om te voorzien in een graf voor alle broeders in het geloof en dit zonder onderscheid.⁵

Wat betreft de datering van het ontstaan van de eerste christelijke begraafplaatsen sluit Armellini zich zonder veel omhaal aan bij de vroegdatering van de Rossi. Armellini stelde dat “de begraafplaatsen volgens de traditie reeds ontstaan waren in de Apostolische periode”.⁶

Ondanks de wetenschappelijke benadering door Armellini van het ontstaan van de catacomben aan de hand van het archeologisch materiaal en de primaire bronnen, is het toch duidelijk dat de hoofdklemtoon op de martelaren in het bijzonder en de vereerde graven in de catacomben in het algemeen lag. Bij de behandeling van het archeologisch materiaal onder de vorm van een beschrijving van de christelijke begraafplaatsen valt het bijvoorbeeld op dat de beschrijvingen vaak ondermaats zijn. Zo is er wel steeds veel aandacht voor de heiligen en martelaren en hun respectievelijke cryptes, maar de eigenlijke beschrijving van het archeologisch materiaal is minimaal. Zo schenkt Armellini voor de Pauscrypte van de Callixtus-catacombe alleen aandacht aan de inscripties van de pausen die daar waren bijgezet.⁷ Bovendien schetste Armellini met verve een beeld van de verheerlijkte christenen die afzien onder de vervolgingen. De catacomben worden hier dan ook opgevoerd als de ruimtelijke context van de vervolgingen.⁸

Wat betreft Armellini’s reconstructie van het ontstaan van de catacomben of voor de argumenten die duidelijk maken waarom de christenen eigen begraafplaatsen wilden, kan gesteld worden dat Armellini niets nieuws heeft aangebracht. Alle redenen werden reeds door

¹ Armellini 1893, 1–10, 65; Armellini 1898, 81 en 88.

² Armellini 1893, 11–20, 65–66; Armellini 1898, 80–82. Armellini illustreerde het belang van de rituele handelingen met inscripties en primaire bronnen. Het moet evenwel benadrukt worden dat het overgrote deel van zijn bronnenmateriaal uit een latere periode afkomstig is dan de periode van het ontstaan van de eerste christelijke begraafplaatsen.

³ Vergelijk echter met de recentere publicatie: Stevenson 1978, 10. Hierin merkt de onderzoeker op dat de waarschuwingen van dit Concilie en van Hilarius van Poitiers (vierde eeuw) tegen het gemengd begraven op pagane begraafplaatsen en het bezoeken van dergelijke necropolen daarvoor niet denkbaar waren: de realiteit toont namelijk aan dat er gemengd begraven werd vóór de vierde eeuw.

⁴ Armellini 1893, 43–44. Bij de beschrijving van de begraafplaatsen van de heretici (Armellini 1893, 535–539) wordt echter vreemd genoeg nergens aangegeven waarom de eigenaars van deze begraafplaatsen als heretici dienen beschouwd te worden.

⁵ Armellini 1893, 59.

⁶ Armellini 1898, 89.

⁷ Voor de beschrijving van de begraafplaatsen van Rome: Armellini 1893, 151–534. Voor de Pauscrypte: Armellini 1893, 366–367.

⁸ Armellini 1898, 96–98.

vroegere onderzoekers aangebracht en de reconstructie ligt volledig in het verlengde van de Rossi's opvattingen. Toch moet er nog een belangrijke opmerking gemaakt worden bij Armellini. Een opmerking namelijk die getuigt van Armellini's helder wetenschappelijk inzicht met oog voor "details". Armellini was namelijk de enige onderzoeker vóór de twintigste eeuw n.Chr. die bij een studie van een specifieke catacombe op het idee kwam om het aantal graven te tellen dat in de catacombe werd aangelegd.¹ Zoals uit hoofdstuk 3 van deze dissertatie blijkt, zijn er slechts enkele moderne onderzoekers zoals Styger, Reekmans en Fiocchi Nicolai die zich de moeite getroost hebben om het aantal graven van een bepaalde begraafplaats te tellen. Het is echter duidelijk dat het pas zinvol wordt te spreken over grote en kleine begraafplaatsen wanneer men over exacte gegevens beschikt zoals bijvoorbeeld de lengte van de gangen, het aantal *cubicula* én het aantal bijzettingen.

4.3 Orazio Marucchi

Orazio Marucchi (1852–1931) is een Italiaanse catacomben-onderzoeker die duidelijk in de voetsporen van de Rossi en Armellini trad. Marucchi deed dan ook ervaring op in de catacomben in de aanwezigheid van de Rossi. De vroeg-christelijke archeologie stond centraal in zijn interesse voor de gehele antieke beschaving. Centraal in de vroeg-christelijke archeologie stond voor hem de martelarencultus. Getuige hiervan is bijvoorbeeld dat hij een vereniging stichtte, genaamd *Collegium Cultorum Martyrum*.² De opzet van Marucchi's catacomben-onderzoek is niet alleen een archeologische reconstructie van de catacomben op te stellen door middel van een overzicht van alle begraafplaatsen, maar ook een getuigenis van het geloof en de doctrine af te leggen. Een opzet die ook bij andere contemporaine geleerden zoals Kirsch (zie verder) duidelijk aanwezig bleek te zijn.³

Volgens Marucchi waren de eerste christelijke begraafplaatsen *sub divo* gelegen.⁴ De eerste christelijke ondergrondse begraafplaatsen, die onstonden in de eerste eeuw n.Chr., waren volgens Marucchi eigendom van vermogende personen of families. In deze private hypogea of begraafplaatsen werden niet alleen de eigenaar en zijn familie bijgezet, maar ook de armere geloofsgenoten. Hieruit ontstonden de eerste kernen van wat later de verschillende catacomben zouden worden. In vreedstijden versmolten de kernen namelijk tot één geheel volgens hem. Bepaalde persoonsnamen die aan de latere catacomben gegeven werden, zouden nog verwijzen naar de eigenaars van de in oorsprong private grafstructuren: bijvoorbeeld *coemeterium Priscillae*, *coemeterium Lucinae*, *coemeterium Domitillae* en *coemeterium Praetextati*.⁵

Zoals gezien, ontstonden in de derde eeuw n.Chr. onder invloed van het stijgende aantal christenen de gemeenschappelijke begraafplaatsen. Tevens in de derde eeuw is het volgens hem zeker dat de Kerk zelf catacomben in haar bezit had. Hij verwijst hiervoor naar

¹ Namelijk 906 *loculi* in de eerste kern van de Agnese-catacombe: Armellini 1880, 354–355. Deze vaststelling werd mij bevestigd tijdens een onderhoud met Fiocchi Nicolai.

² Ferretto 1942, 354–356.

³ Marucchi 1934, 19. Zie bijvoorbeeld ook zijn voorwoord in Marucchi 1900a, 5–6 (= Marucchi 1900b): de opzet van zijn publicatie was, zoals hij zelf aanhaalde, een gemakkelijk toegankelijke gids op te stellen, met een historische introductie per catacombe én een overzicht van de belangrijkste martelaren, ten dienste van studenten, pelgrims en toeristen. De ware opzet wordt nog duidelijker in de introductie (Marucchi 1900, 7–21) die de veelzeggende titel draagt: *Introduction: les tombeaux des martyrs dans les catacombes romaines*. Er is dus géén inleiding over het ontstaan van de catacomben of de historische ontwikkeling opgenomen, maar wél een introductie over de martelaren.

⁴ Marucchi 1934, 3.

⁵ Marucchi 1909, 103; Marucchi 1914, 101; Marucchi 1934, 7.

de restituties van de begraafplaatsen aan de Kerk na de confiscaties door Valerianus en Diocletianus.¹

Volgens Marucchi zouden de eerste catacomben feitelijk een imitatie geweest zijn van de graven in Palestina en dat van de Verlosser zelf. Vandaar ook dat de catacomben niet konden ondergebracht zijn in *arenaria*. Bovendien zijn er te veel structurele verschillen tussen de catacomben en de *arenaria* volgens Marucchi die een dergelijke stelling rechtvaardigen.²

Dat de eerste christenen over eigen (familie-)begraafplaatsen beschikten valt volgens Marucchi te verklaren door de wetgeving. De familiehypogea werden namelijk beschermd door het privaatrecht.³ Het bestaan van de catacomben werd volgens Marucchi beschermd door de wetgeving die ieder graf als een *luogo religioso* beschouwde, en dit onafhankelijk van aan wie het graf toebehoorde of van welke religie die eigenaar was.⁴ Maar dan blijft er nog de vraag hoe de Kerk vanaf de derde eeuw n.Chr. eigen bezittingen kon hebben. Het argument dat de Kerk als een religieus college bezittingen ter beschikking kon hebben, leek Marucchi zeer onwaarschijnlijk daar het christendom een *religio illicita* was. Ook de mogelijkheid dat de Kerk een *collegium funeraticium* was zoals de Rossi meende, of dat tolerantie het sleutelwoord was zoals Duchesne meende, schenen hem niet volledig bevredigend. Marucchi zelf (hij heeft namelijk niet gezegd aan wie hij deze stelling zou kunnen ontleend hebben) ging er veel meer vanuit dat de Kerk bezittingen kon verwerven als een religieuze groepering zonder dat daar een officiële erkenning voor nodig was.⁵

Marucchi haalt in zijn verschillende publicaties een drietal argumenten aan die moeten aantonen waarom de christenen over eigen begraafplaatsen wilden beschikken. Een eerste argument meende Marucchi te vinden in de dodencultus. Volgens hem beschikten de eerste christenen van meet af aan over een eigen dodencultus. Hij verwijst hiervoor naar de brief van de Kerk van Smyrna over de marteldood van Polycarpus. Vandaar dat ze ook nood hadden aan een eigen begraafplaats.⁶ Een tweede argument dat Marucchi aanhaalde was dat de “volgelingen van het Evangelie” over een eigen begraafplaats wilden beschikken omdat ze niet met de “idolaten” begraven wilden worden.⁷ Een derde argument is dat de christelijke families naast hun *liberti* ook arme christenen in hun familiehypogeuum wilden bijzetten. Door het toenemende aantal christenen in de derde eeuw n.Chr. werd de noodzaak aan gemeenschappelijke begraafplaatsen nog meer voelbaar.⁸

Het ontstaan van de christelijke ondergrondse begraafplaatsen moest volgens Marucchi in de Apostolische periode geplaatst worden. Meer nog zelfs: het ontstaan van ondergrondse begraafplaatsen gaat rechtstreeks terug op Petrus. De Priscilla- en Domitilla-catacombe waren de twee oudste begraafplaatsen volgens hem. De Priscilla-catacombe bevatte volgens hem belangrijke monumenten van de Apostelen en hun volgelingen, terwijl in de Domitilla-catacombe gelovigen bijgezet werden die in rechtstreeks contact hadden gestaan met Petrus.⁹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat Marucchi het hypogeuum van de Flavii in de

¹ Marucchi 1899, 115 en 117.

² Marucchi 1899, 111; Marucchi 1934, 3

³ Marucchi 1899, 113–114.

⁴ Marucchi 1934, 4.

⁵ Marucchi 1899, 117–124. Marucchi had evenwel het meest sympathie voor de stelling van de Rossi: “*l’hypothèse de M. de Rossi est encore confirmée par une inscription*” (Marucchi 1899, 124). Over het juridische statuut en de wijze van bezittingen van de Kerk wordt uitgebreid ingegaan in hoofdstuk 6.

⁶ Marucchi 1899, 113.

⁷ Marucchi 1899, 113; Marucchi 1934, 3.

⁸ Marucchi 1899, 114–115.

⁹ Marucchi 1909, 1; Marucchi 1934, 3. In Marucchi 1909, 2–20 wordt vervolgens de historische context geschetst waarin de catacomben ontstonden. Deze context was volgens Marucchi dan ook niets anders dan de biografie van Petrus.

Domitilla-catacombe als christelijk duidde. Dit hypogeum was volgens hem hét bewijs dat de christenen over eigen begraafplaatsen konden beschikken.¹

Reeds hierboven werd erop gewezen dat Marucchi een extreme aandacht had voor de martelaren. In een publicatie uit 1911 vergoelijkt hij die aandacht door erop te wijzen dat hij over de martelarengraven schrijft naar aanleiding van de aan hem veelvuldig gestelde vraag om een gids op te stellen voor het bezoeken van martelarengraven.²

Toch kan deze verklaring niet volstaan. Want reeds voordien waren de geschiedenis van de Kerk en de geschiedenis van de martelaren en de vervolgingen inwisselbare begrippen voor hem.³ Marucchi verheerlijkte bovendien als het ware de Kerk van Rome door erop te wijzen dat het belang en de nobelheid van de Romeinse Kerk zonder twijfel te wijten is aan de stichting van deze Kerk door de Apostel Petrus.⁴ Ook reeds vroeger had hij geschreven dat “de catacomben doen voor onze ogen de tijd van de grote gevechten van de groeiende Kerk, gekroond door haar definitieve overwinning op de heidenen, herleven”. De achterliggende drijfveren voor zijn catacombenonderzoek worden nog duidelijker wanneer hij stelde: “De catacomben hebben de getuigenissen van het geloof van de tijdgenoten en opvolgers van de Apostelen bewaard, (getuigenissen) van hun uitdrukkingen van hun gebeden, de symbolen van hun cultus: welke betere argumenten kan men inbrengen tegen de loocheningen van het rationalisme en het protestantisme, (en dit) vooral in een eeuw die zo gretig is naar feiten maar onverschillig tegenover het metafysische?”⁵

Toch kan het onderzoek van Marucchi dat gebaseerd was op de archeologische resten zelf en de primaire bronnen niet zonder meer van de hand gewezen worden. In tegenstelling tot de opvattingen van de Rossi kwam Marucchi wél tot de juiste conclusie dat in een gang van een catacombe de oudste graven zich bovenaan bevinden en de jongste graven onderaan.⁶ Ook oude opvattingen als hadden de catacomben als woonplaatsen voor de christenen gediend, wees hij resoluut van de hand.⁷

4.4 Pietro Kirsch

De uit het Groothertogdom Luxemburg afkomstige Pietro Kirsch (1861–1941) kan evenals Orazio Marucchi beschouwd worden als een volgeling van de Rossi en Armellini. Armellini was Kirsch’ leermeester archeologie geweest. Kirsch, docent Patrologie en Archeologie, volgde de ontdekkingen in de catacomben van Rome op de voet. Hij werd in 1925 aangesteld als het hoofd van de *Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana*. Het was

¹ Marucchi 1909, 87–99; Marucchi 1914, 101. Zijn argument om dit zoals hedentendage volgens de algemene consensus pagane hypogeum toch als christelijk te interpreteren ligt in de fresco’s. Volgens hem waren de fresco’s van het hypogeum een soort symbolisch christelijke fresco’s die nog niet zijn uitgegroeid tot de klassiek christelijke iconografie aangezien het hypogeum reeds in de eerste eeuw n.Chr. ontstaan was. Deze stelling werd nog versterkt door een zeer onwaarschijnlijke reconstructie van de *gens* Flavia (die Marucchi eigenlijk ontleende aan de Rossi) die moest aantonen dat er ook christenen tot deze *gens* behoorden (Marucchi 1909, 33–37). Eenzelfde “kunstgreep” wordt toegepast in Marucchi 1914, 114–147 waarin de hypogea A en B van de Flavii Aurelii van de Domitilla-catacombe als christelijk beschouwd werden aangezien de hypogea volgens Marucchi door christelijke Flavii werden opgericht.

² Marucchi 1911, 5.

³ Zie bijvoorbeeld Marucchi 1899, 15–66 waarin de geschiedenis van het christendom voorgesteld wordt als een aaneenschakeling van vervolgingen.

⁴ Marucchi 1909, 1.

⁵ Marucchi 1899, VII–VIII.

⁶ Marucchi 1914, 147–157. Voor de Rossi’s verkeerde interpretatie: zie hoofdstuk 3 bij de bespreking van de Area I van de Callixtus-catacombe.

⁷ Marucchi 1899, 109.

Armellini geweest die Kirsch had ingeleid in de archeologie.¹ De opzet van Kirsch' publicatie over de Romeinse catacomben is niet alleen een archeologische reconstructie van de catacomben op te stellen door middel van een overzicht van alle begraafplaatsten, maar ook een getuigenis van het geloof en de doctrine af te leggen.²

Volgens Kirsch werden de christenen reeds van oudsher *sub divo* begraven. Onder *sub divo* begraafplaatsen verstaat Kirsch grafkuilen, sarcofagen, mausolea en losstaande hypogea met in de grond uitgehakte kleine grafkamers die toegankelijk waren via een trap. Vooral in het oosten was *sub divo*-bijzetting de regel, catacomben komen er volgens Kirsch niet voor, wel eerder kleine hypogea. Ook in het westen was *sub divo*-begrafenis de regel met als grote uitzondering de catacomben van Rome, Napels, Sicilië en Malta.³ In Rome werden namelijk familiehypogea van rijke christenen opengesteld voor de arme christenen. Dergelijke familiehypogea lagen volgens Kirsch steeds geïsoleerd.⁴ Iedere burger kon volgens Kirsch namelijk een graf oprichten aangezien er in de stad Rome, volgens een algemeen gebruik in het Romeinse Rijk, geen publieke begraafplaatsen waren. Vandaar dat iedere vrije burger een graf voor zichzelf en zijn familie kon aanleggen.⁵

Het ontstaan van de catacomben legt Kirsch bij de eerste christelijke familiebegraafplaatsen die, zoals gezegd, opengesteld werden voor de armen vanuit een eenheidsgevoel in het geloof en de liefde. De naamgeving van de begraafplaatsen (zoals bijvoorbeeld Domitilla-, Priscilla-, Praetextatus- en Commodilla-catacombe) verwijst volgens hem dan ook nog vaak naar de oorspronkelijke stichters. Deze familiehypogea werden uitgebreid met gangen die aansloten op de hypogea teneinde de toenemende massa van arme christenen te kunnen voorzien van een begraafplaats. Door verdere uitbreidingen van deze constructies ontstonden dan in de eerste vier eeuwen n.Chr. de catacomben. Soms werd er ook gebruik gemaakt van verlaten "grotte", namelijk *arenaria*, die omgevormd werden tot begraafplaatsen.⁶ De twee oudste catacomben zijn volgens Kirsch die van Domitilla en die van Priscilla die ontstaan zouden zijn op het einde van de eerste eeuw of het begin van de tweede eeuw. In de tweede eeuw (en later ook nog in de derde eeuw) ontstaan er bovendien nog nieuwe catacomben, in het bijzonder de cimiteriale zones langs de via Appia die later vergroot zullen worden door Callixtus, de Praetextatus-catacombe, het *coemeterium Maius* en de Calepodius-catacombe.⁷

De oudste catacomben bleven in privaat bezit gedurende de gehele tweede eeuw. Rond 200 n.Chr. kon de Kerk van Rome volgens Kirsch over een eigen gemeenschappelijke begraafplaats beschikken die bestuurd werd door de bisschop en zijn diakens. Hierbij baseerde hij zich op de bekende passage uit Hippolytus, *Philosophoumena*. Kirsch ging er van uit dat het een groot perceel grond, met daarop reeds een kleine christelijke begraafplaats, betrof die waarschijnlijk door een schenking van een familielid van de Caeciliï eigendom werd van de Kerk. Paus Zephyrinus gaf dan aan Callixtus de opdracht om de begraafplaats te beheren en uit te breiden met nieuwe gangen volgens een regelmatig systeem binnen een afgebakend gebied. Eveneens vanaf de derde eeuw n.Chr. zijn alle grote catacomben volgens Kirsch afhankelijk van een *titulus* of parochiekerk. De administratie van de catacomben werd uitgeoefend door de clerici van de tituli maar de algemene administratie bleef bij de diakens.

¹ Ferretto 1942, 360–361.

² Kirsch 1933, VII.

³ Kirsch 1933, 4.

⁴ Kirsch 1933, 3–6.

⁵ Kirsch 1933, 7. Zoals verder echter nog uitgebreid zal aangetoond worden is het volledig verkeerd te stellen dat er in Rome en elders in het Romeinse Rijk geen publieke begraafplaatsen werden aangelegd.

⁶ Kirsch 1933, 5, 10–15 en 18.

⁷ Kirsch 1933, 21.

In de loop van de derde en vierde eeuw n.Chr. komen dan geleidelijk aan alle catacomben in kerkelijk bezit hetzij door schenkingen, hetzij door aankoop. Getuige hiervan is het aanleggen van nieuwe begraafplaatsen in die periode.¹

In de christelijke begraafplaatsen is een onderscheid te maken tussen enerzijds de rijkere christenen die bijgezet werden in sarcofagen en *arcosolia* en anderzijds de arme christenen die in *loculi* werden bijgezet. Het is volgens Kirsch vooral deze laatste groep die het overgrote deel van de bijzettingen in de catacomben uitmaakt.²

Kirsch onderscheidt een viertal redenen voor de aanleg van christelijke begraafplaatsen. Een eerste reden is dat de christenen begraafplaatsen wilden voor hun armen. Afgeleid hiervan is een tweede reden dat de christenen een eenheidsgevoel in het geloof en de liefde wilden bewaren. Een derde reden is dat de christenen niet met heidenen mochten begraven worden.³ Vanuit deze afkeer van de heidenen hebben de christenen ook nooit de crematieritus beproefd volgens hem. Het was namelijk een heilige zaak om voor de christenen een graf voor het lichaam te voorzien. Door de solidariteit van de mede-christenen werd aldus ook voorzien in een graf voor arme christenen.⁴ Een vierde reden voor het oprichten van christelijke begraafplaatsen kan men volgens Kirsch aantreffen in de religieuze rituelen. Hij stelde namelijk dat reeds vanaf het einde van de tweede eeuw n.Chr. eucharistievieringen gehouden werden bij de begrafenis ter intentie van de zielerust van de overleden persoon. Na dergelijke liturgische vieringen volgde dan een *refrigerium*. De Cappella Greca van de Priscilla-catacombe is een goed voorbeeld van een ruimte waarin dergelijke funeraire maaltijden plaats vonden volgens Kirsch. Reeds vanaf de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. was er ook reeds een speciale liturgie voor de martelaren.⁵

Volgens Kirsch zijn de private familiegraven reeds zeer vroeg ontstaan aangezien ze reeds op het einde van de tweede eeuw overgaan in handen van de Kerk. Hij plaatst het ontstaan van deze familiegraven in de eerste eeuw. Inzake het ontstaan van de eerste gemeenschappelijke begraafplaats van Rome volgt Kirsch de door de Rossi ingeslagen weg. Deze begraafplaats ontstond rond 200 n.Chr.⁶

Hoewel Kirsch zich baseerde op een ruime waaier van bronnen (ten eerste het archeologisch materiaal zelf, ten tweede de inscripties, ten derde de martelarengraven (volgens Kirsch hét referentiepunt bij uitstek) en ten vierde de primaire bronnen zoals het *Depositio Martyrum*) is Kirsch' evolutieschets van het ontstaan van de catacomben tamelijk naïef.⁷ De verdere beschrijving van de hypogea beperkt zich tot het vermelden van de verschillende graftypes en de onderdelen ervan.⁸ Eigenlijk brengt Kirsch hier niets nieuws aan ten opzichte van de vorige onderzoekers vanaf de Rossi. Een dergelijk beperkt overzicht diende dan ook alleen maar om tot de ware kern van de zaak te komen, namelijk de martelaren. Centraal in de publicatie van Kirsch staan dan ook de martelaren en het willen getuigenis afleggen van het geloof en de doctrine.⁹

¹ Kirsch 1933, 21–24.

² Kirsch 1933, 15.

³ Kirsch 1933, 8.

⁴ Kirsch 1933, 8–10.

⁵ Kirsch 1933, 25–27 en 30–34.

⁶ Kirsch 1933, 5 en 20–24.

⁷ Zie Kirsch 1933, 42–53 voor een bespreking van zijn bronnenmateriaal. Kirsch volgde grotendeels de door Armellini uitgezette evolutieschets. Alleen stelde Armellini dat de verschillende onafhankelijke hypogea “pas” in de derde eeuw, dit is wanneer de begraafplaatsen kerkelijk bezit worden en de Kerk zelf grafzones inricht, met elkaar verbonden werden d.m.v. gangen. Vergelijk met Armellini 1893, 117.

⁸ Kirsch 1933, 15.

⁹ Kirsch, 1933, VII.

4.5 Paul Styger

De uit Zwitserland afkomstige Paul Styger (1887–1939) kan beschouwd worden als een overgangsfiguur tussen enerzijds de Rossi en zijn leerlingen en anderzijds de catacomben-archeologen uit de tweede helft van de twintigste eeuw. De reden hiertoe is dat Styger een meer doorgedreven methodiek probeerde te ontwikkelen voor het archeologisch onderzoek. Hier worden niet langer overzichten van alle bekende catacomben hernomen, maar wordt specifiek ingegaan op een methodologische benadering van het archeologische materiaal. Volgens Styger kan het probleem in verband met het ontstaan van de catacomben slechts opgelost worden door een doorgedreven vertrouwdheid met de *regiones* in de catacomben: de monumenten moeten zelf spreken. Centraal hierbij staan de dateringen.¹

Styger maakte een onderscheid tussen twee groepen van kernen van catacomben: de oudere en de jongere. Voor de oudste kernen stelde hij dat deze waren aangelegd volgens het roostersysteem en dat deze binnen een bepaald gebied waren uitgebouwd. Dit scheen volgens Styger typisch voor private grafconstructies. De latere begraafplaatsen echter waren dan weer gekenmerkt door een lange gang, met verschillende zijgangen, die verliep zoals de bodemgesteldheid het toeliet. Dit is het twijgsysteem. Dergelijke structuur was volgens Styger typisch voor funeraire constructies die eigendom waren van de Kerk. De omslag van privaat bezit naar kerkelijk eigendom gebeurde volgens de auteur kort vóór 250.²

Ten einde nu een betere grip te krijgen op het ontstaan van de catacomben en de datering van dit proces, legde Styger zich toe op vier cruciale elementen van het catacomben-onderzoek: ten eerste de *Ausgrabungstheorie*, vervolgens de historische bronnen, dan de inscripties en tenslotte de stijl en techniek van de fresco's. Met de *Ausgrabungstheorie* probeerde Styger uitgaande van de door hem berekende "standaardhoogte" van de gangen in de catacomben, de ontginningsgeschiedenis van de catacomben te reconstrueren. Toch wees Styger erop dat het achterhalen van de ontginningsgeschiedenis niet steeds evident is.³ Naast de archeologie kunnen ook literaire bronnen mits een correcte methodische benadering volgens Styger een beter inzicht geven in het ontstaan en de datering van de catacomben. Als gulden regel stelde Styger dat als de monumenten niet in datering overeenkomen met de historische bronnen, die laatste niet bruikbaar zijn.⁴ Verder wees Styger nog op het belang van inscripties om het ontstaan en de datering van de catacomben te reconstrueren. Belangrijk hierbij is dat de inscripties *in situ* worden aangetroffen zodat de band tussen de inscripties en het monument zelf onomstotelijk vast staat.⁵ Alleen voor baksteenstempels volstaat het niet dat ze *in situ* worden aangetroffen daar deze groep van inscripties vaak meermaals hergebruikt werd.⁶ Ten slotte deed Styger een beroep op de fresco's, die volgens hem vaak het meest betekenisvolle materiaal zijn, om de oudste kernen te dateren. Dateringen dienen te gebeuren volgens stilistische criteria van figuratieve, architectonische en florale elementen.⁷ Dit kan door de fresco's uit de catacomben te vergelijken met fresco's in gedateerde constructies zoals pagane hypogea of met fresco's op de muren in Ostia die in het begin van de twintigste eeuw gedateerd zijn op basis van baksteenstempels.⁸ Toch nam Styger een zekere terughoudendheid aan tegenover dateringen gebaseerd op het kapsel of de kledij die op

¹ Styger 1933.

² Styger 1933, 4.

³ Styger 1933, 5–6.

⁴ Styger 1933, 9–10.

⁵ Styger 1933, 11–12.

⁶ Styger 1933, 12–13.

⁷ Styger 1933, 15.

⁸ Styger 1933, 16–17.

fresco's staan afgebeeld.¹ Verder wees Styger er nog op dat ook munten kunnen helpen oude kernen te traceren / dateren, als is het dan met een *terminus ante quem non*. Dateringen op basis van de muurtechniek waren volgens Styger nog geen zeker criterium.²

Volgens Styger nu, kan men slechts een antwoord vinden op vragen betreffende het bezit van de Kerk, de funeraire verengingen en de positie van de christenen tegenover crematie, indien men een antwoord geformuleerd heeft betreffende het ontstaan van de catacomben.³ Startpunt is dan ook de vraag onder welke condities de christenen tot ondergrondse begraafplaatsen kwamen. De heersende idee volgens Styger was dat rijke christenen de armen lieten bijzetten in familiebegraafplaatsen. Dergelijke begraafplaatsen werden dan in de loop van de tweede eeuw bezit van de Kerk. Hiervoor verwijst Styger naar de situatie in Afrika waar Tertullianus het reeds in 179 over een *area communis* heeft. Vraag is dan natuurlijk hoe deze begraafplaatsen bestuurd werden. Volgens Styger kan men uitgaan van het idee van tolerantie van Staatswege waardoor de catacomben vanaf 250 in kerkelijk bezit kwamen, maar het is allerminst een verklaring voor het ontstaan van de catacomben zelf.⁴

Vervolgens schetste Styger de historische evolutie die het ontstaan van de catacomben helpt te verklaren. Styger meende namelijk dat de oudste christelijke begraafplaatsen ontstaan waren in het midden van de tweede eeuw en niet langer, zoals zijn voorgangers dachten, in de eerste eeuw.⁵ Styger begon zijn overzicht met de columbaria in de eerste eeuw. In de eerste eeuw was crematie het gangbare funeraire gebruik volgens hem en dit wegens economische overwegingen. Ten einde zich van een graf te verzekeren, sloten de mensen zich aan bij funeraire colleges aan wie ze een maandelijks bijdrage leverden. Maar ook de keizers en hoge patriciërs stonden in voor begraafplaatsen voor hun slaven. Zo zien we het ontstaan van grote columbaria in de eerste helft van de eerste eeuw.⁶ In de tweede eeuw ontstaan er bijna geen nieuwe columbaria meer daar inhumatie toeneemt ten nadele van crematie. Men zet de lichamen nu bij in de oude structuren waar crematie nog in kleine mate naast inhumatie aanwezig blijft. Styger concludeerde op basis van opgravingservaringen dat de oude funeraire structuren ten laatste tot de tijd van Hadrianus (117–138 n.Chr.) behoren. Zo vormden zich omheinde necropolen langs de grote invalswegen. Necropolen die alleen voor de pagane bevolking bedoeld waren volgens Styger, daar Tertullianus in zijn *De Idolatria* 14 schreef: *Licet convivere cum ethnicis, commori non licet*⁷. Volgens Styger was het verder een misverstand te denken dat er boven de latere catacomben christelijke *sub divo*-necropolen voorkwamen.⁸ Vervolgens nam Styger zijn toevlucht tot een sociologische benadering van de eerste christenen: wie waren zij? Zelf kwam hij, onder meer op basis van de Bijbel,⁹ tot de conclusie dat de eerste christenen gerecruteerd werden in de hogere klassen van de maatschappij die op hun beurt het christendom doorgaven aan hun *clientes* en slaven. Bijgevolg moeten de eerste christelijke begraafplaatsen dan ook gezocht worden bij die hogere klassen die, zoals de keizers voorzagen in begraafplaatsen voor hun *liberti*, hun medegelovigen in hun graf lieten bijzetten.¹⁰

¹ Styger 1933, 17.

² Styger 1933, 17.

³ Styger 1933, 319.

⁴ Styger 1933, 319–320.

⁵ Styger 1933, 319.

⁶ Styger 1933, 323.

⁷ Styger 1933, 323–324.

⁸ Styger 1933, 324.

⁹ Bijvoorbeeld Rom. 16, 11b: “Groet de christenen van het huis van Narcissus.” en Fil. 4, 22: “en alle christenen hier groeten u, vooral die van het huis van de keizer.”

¹⁰ Styger 1933, 326.

In een artikel uit 1939 komt Styger terug op één aspect dat hij reeds behandeld had in zijn monografie uit 1933, namelijk de religieuze oorsprong van de catacomben. Ten eerste trok hij de aandacht op een vraag die vroeger (en ook bij hem zelf) niet echt aan de orde van de dag was, namelijk kan het zijn dat het systeem van de christelijke catacomben naar het voorbeeld van pagane ontwerpen is gecreëerd. De reden waarom men volgens Styger vroeger geen belang hechtte aan de vraag, was dat men stelde dat er toch geen pagane catacomben bestonden. Dit klopt, stelde Styger, tot nu toe zijn er geen pagane catacomben gevonden in Rome of in het Middenlandse Zee-gebied. Maar toch bleef voor hem de stelling hypothetisch.¹

Vervolgens onderzocht Styger de mogelijkheid van joodse invloeden. Styger meende dat er in de christelijke catacomben geen joodse structuren verwerkt waren.² Bovendien zijn joodse catacomben, ondanks grote structurele overeenkomsten met christelijke catacomben, volgens Styger niet vóór de tweede eeuw ontstaan.³ Daarenboven zijn de joodse catacomben armoediger en hebben ze een verouderde technische uitgravingsmethode ten opzichte van de christelijke catacomben. Volgens Styger bleven er dan maar twee mogelijkheden over: ofwel ontwikkelden joodse en christelijke catacomben zich naast elkaar, ofwel waren beide gebaseerd op eenzelfde prototype.⁴

Vervolgens stelde Styger vast dat de oudste christelijke grafconstructies getuigen van een “ervaring” van de *fossore*s, dat deze constructies niet aan het begin van een ontwikkeling konden staan.⁵ Zo wisten de *fossore*s volgens Styger hoe ze moesten te werk gaan in de grondlagen van verschillende kwaliteit om een degelijke stabiliteit te garanderen.⁶ Voor Styger was het dan ook duidelijk dat de catacomben uit de tweede eeuw geen nieuwe vinding van de christenen konden zijn. Zo verwees hij verder ook naar de *arcosolia* die reeds in de columbaria voorkwamen in de overgangperiode van crematie naar inhumatie, naar de *loculi* die door de Etrusken reeds aangewend werden en naar het decoratieve patroon van emblemen, personificaties en siermotieven zoals pauwen, vliegende vogels en guirlandes die ook in pagane graven voorkwamen en zelfs afkomstig waren uit de woonhuizen uit bijvoorbeeld Ostia.⁷

Maar als de catacomben geen christelijke vinding waren, waar hadden de christenen dan hun inspiratie gehaald? De joodse invloed scheen volgens Styger op basis van chronologische argumenten uitgesloten.⁸ Maar er bestonden wel kleine, ondergrondse pagane familiegraven. Weliswaar waren deze niet zo uitgestrekt en slechts voorzien van ruwe *cubicula* en *arcosolia*, maar toch vormden deze constructies volgens Styger de voorgangers van de christelijke én joodse catacomben.⁹ Als voorbeeld haalde hij onder andere het graf van Scipio en zijn zonen, die consuls waren in 259 v.C., aan.¹⁰ Daarbij verwees hij naar de

¹ Styger 1939, 266.

² Styger 1939, 267.

³ Styger 1939, 267.

⁴ Styger 1939, 268.

⁵ Styger 1939, 272.

⁶ Vergelijk echter met de opvatting zoals die voorkomt in Stevenson 1978, 14: Volgens Stevenson hadden de *fossore*s soms wél verkeerde keuzes gemaakt: bijvoorbeeld de Pontianus-catacombe in zandsteen en de Valentinus-catacombe in harde tufsteen. Soms stootte men ook op het probleem van insijpelend water, zoals dit in de Pontianus-catacombe het geval was.

⁷ Styger 1939, 272.

⁸ Styger 1939, 272.

⁹ Styger 1939, 272.

¹⁰ In Stevenson 1978, 12 wijst de auteur erop dat ook bij het hier betreffende graf een aanzet tot een verdere ontwikkeling te bemerken valt, een karakteristiek die normalerwijze alleen aan christelijke grafconstructies wordt toegewezen.

frappante gelijkenissen tussen de oude, pagane hypogea en de christelijke hypogea zoals van de Flavii.¹

Styger onderscheidt aanvankelijk twee grote redenen voor de aanleg van christelijke begraafplaatsen. Een eerste reden is dat orthodox christenen nooit tussen heidenen en heretici konden bijgezet worden. Volgens Styger kon er dan ook geen sprake zijn van niet-christelijke catacomben. Catacomben behoorden alleen toe aan de christenen en werden door de pagane bevolking zelfs nooit opgericht.² Een tweede reden is dat de christenen wilden voorzien in een graf voor hun arme medegelovigen.³

In een later artikel komt Styger echter tot een nieuwe visie met betrekking tot het bijzetten van heretici uit de tweede en derde eeuw. Bij de ontdekking van de Novatianus-catacombe uit de derde eeuw, zo stelde Styger, “vond men het slechts normaal” dat deze buiten de Kerk staande personen hun eigen begraafplaats hadden. Voor Styger kon dit niet aangenomen worden zonder de nodige bewijzen daartoe.⁴

Over de dateringen van de christelijke begraafplaatsen door Styger werd hierboven reeds ingegaan. De belangrijkste conclusie die hier kan getrokken worden is dat op basis van de nieuwe benadering van het archeologisch materiaal en de primaire bronnen de oudste christelijke begraafplaatsen “pas” in het midden van de tweede eeuw (en niet langer zoals zijn voorgangers dachten in de eerste eeuw) ontstaan waren.⁵

Wanneer men het werk van Styger op zijn waarde moet schatten, kan men dan ook stellen dat één grote verdienste van Styger is dat hij met behulp van zijn archeologische methodiek de vanaf de Rossi in zwang zijnde vroegdatering in vraag stelt. Daarmee onderscheidde Styger zich van zijn “tijdgenoten” Marucchi en Kirsch die in deze nog steeds trouw de opvattingen van de Rossi volgden.

Om het ontstaan van de catacomben en de datering daarvan te kunnen achterhalen, werkt hij op een min of meer kritische wijze een methodiek uit. Toch blijkt dat Stygers *Ausgrabungstheorie* te beperkt is om in alle catacomben van toepassing te zijn. Het lijkt mij alvast problematisch om uit te gaan van een gemiddelde hoogte, de standaardhoogte, en deze dan aan het archeologische materiaal op te leggen. Zo wijzen ook recente onderzoekers erop dat de *Ausgrabungstheorie* van Styger in de Area I van de Agnese-catacombe geen rekening hield met de werkelijke niveaus van de gangen.⁶ Belangrijk schijnt mij ook dat hij de sociale situatie van de eerste christenen in de discussie betreft. Ondanks zijn oproep de catacomben zelf te laten spreken, beseft hij toch schijnbaar het belang van andere wetenschappen.

Tevens moet het benadrukt worden dat Styger tot de conclusie kwam dat de catacomben geen christelijke vinding zijn, maar gebaseerd zijn op de pagane grafmonumenten. Problematisch zijn volgens mij echter wel de grote chronologische hiaten tussen de door hem aangehaalde pagane voorbeelden en de christelijke catacomben. Toch is dit naar mijn aanvoelen een zeer geslaagde poging om de wetenschappelijke wereld wakker te schudden om de nodige aandacht aan de dag te leggen voor de relatie tussen pagane en christelijke grafconstructies. Sinds Basnage was Styger namelijk de eerste om te durven stellen dat de christelijke (en joodse) catacomben hun wortels hebben in de heidense grafconstructies.

¹ Styger 1939, 273.

² Styger 1933, 3.

³ Styger 1933, 319–320.

⁴ Styger 1939, 275.

⁵ Styger 1933, 319.

⁶ Fasola 1978a, 122.

5. Het onderzoek naar het ontstaan van de catacomben in de twintigste eeuw

Na Styger verplaatste de wetenschappelijke interesse zich van de archeologische aspecten van de catacomben naar de meer kunsthistorische. Dit blijkt uit de grote aandacht voor wandschilderingen in het algemeen en de vraag naar de datering van de wandschilderingen in het bijzonder.¹ De extreme aandacht voor de schilderkunst leidde echter niet tot tastbare resultaten.² Om dergelijke resultaten te kunnen boeken, was een terugkeer naar de archeologische methodes nodig. De eerste aanzet voor een dergelijk terugkeer werd gegeven door de gezamenlijke voordracht van de catacomben-onderzoekers U.M. Fasola en P. Testini op het negende Internationale Congres van de Christelijke Archeologie in september 1975. Naast het uitzetten van een klein theoretisch kader, focusten beide onderzoekers zich hoofdzakelijk op het opstellen van een bescheiden overzicht van de verschillende christelijke begraafplaatsen.³

5.1 Francesco Tolotti

Het belang van de Italiaanse ingenieur-archeoloog Francesco Tolotti (1906–1998) in de studie van het ontstaan van de catacomben is niet gering.⁴ Veeleer dan het willen opstellen van een overzichtsartikel waarin alle catacomben aan bod komen, concentreert hij zich op een aspect dat vaak wordt aangehaald wanneer men over het ontstaan van de catacomben spreekt, namelijk het hergebruiken van reeds bestaande constructies zoals waterkanalen, cisternen en *arenaria*.⁵ Toch verscheen pas in 1980 een artikel hieromtrent, dat een stap verder wilde gaan dan het louter vaststellen van recuperatie van bestaande structuren.⁶

Tolotti begon met het schetsen van een algemeen beeld van de architectuur van dergelijke waterbouwkundige structuren en in het bijzonder van de cisternen.⁷ Het was opmerkelijk volgens Tolotti dat bepaalde van die cisternen later als begraafplaats zijn aangewend. Zo is er bijvoorbeeld de kleine catacombe *Ad vicesimum* langs de via Flaminia waar het rode waterdichte beton op de wanden (*opus signinum*) nog duidelijk toont dat het hier in origine een cisterne betrof.⁸ Ook in de Priscilla-catacombe, en meer bepaald in het hypogeum van de Acilii herkent Tolotti waterbouwkundige structuren aan de hand van de typische architectuur.⁹ Ook het hypogeum van de *Cryptoporticus* is feitelijk een via een trap toegankelijke cisterne die in een *arenarium* is ingewerkt en bezet werd met baksteen.¹⁰ Eveneens in de Spelunca Magna van de Praetextatus-catacombe, het hypogeum van de Flavii, het hypogeum van Nicomedes en de zone rond de trap van de Maius herkent Tolotti waterbouwkundige structuren.¹¹ Naast andere kernen van catacomben die ingewerkt zijn in waterbouwkundige structuren, herkende Tolotti dus zes hypogea die in het begin van de derde eeuw ingewerkt zijn in cisternen en waar men (de Maius uitgezonderd) de overledenen in sarcofagen bijgezet heeft.¹² Volgens hem was dit duidelijk te zien daar het grondplan niet

¹ Zie bijvoorbeeld Wirth 1934 en de Wit 1938.

² Zie bijvoorbeeld Reekmans 1973, 271–291; Provoost 2000a, 4–5 en Provoost 2000b, 4–6.

³ Fasola 1978a, 103–199.

⁴ Guyon 1999, 309–315.

⁵ Bijvoorbeeld in Testini 1966, 124.

⁶ Tolotti 1980.

⁷ Tolotti 1980, 7–23.

⁸ Tolotti 1980, 24.

⁹ Tolotti 1980, 26–28.

¹⁰ Tolotti 1980, 28.

¹¹ Respectievelijk Tolotti 1980, 32–34; 34–36; 39–41 en 42.

¹² Tolotti 1980, 41–42.

overeenkomt met de gewone manier van werken door de *fossore*s van de eerste christelijke begraafplaatsen.¹ Opmerkelijk volgens hem was verder dat in vier van de zes constructies martelaren werden bijgezet (Acilii, Spelunca Magna, Maius, ev. ook de *Cryptoporticus*).²

Tolotti is nu van mening dat er een levend verlangen, of zelfs een noodzaak, aanwezig was om te profiteren van deze bestaande constructies die zich bovendien goed leenden tot het uitbouwen van relatief grote ondergrondse begraafplaatsen.³ Verder signaleerde Tolotti dat er wel degelijk ook pagane prototypes van de christelijke catacomben bekend zijn, de monumenten van deze eerste groep zijn echter wel veel kleiner van omvang.⁴ Vervolgens confronteerde Tolotti deze twee vaststellingen met de stelling van P. Styger,⁵ namelijk, dat de catacomben die ontstaan zijn in de tweede eeuw n.Chr. geen volledig christelijke vinding kunnen zijn daar het werk van de *fossore*s getuigt van een oudere ervaring. De *fossore*s zouden bijvoorbeeld weten waar men een *a graticola*-systeem kon aanleggen i.p.v. een ander systeem. Toch stelde Tolotti zich de vraag of alles wel te rechtvaardigen is met een in de pagane hypogea opgedane ervaring. Pagane hypogea zijn in tegenstelling tot de christelijke hypogea namelijk zo klein, zo geïsoleerd en zo vreemd aan het idee van ontwikkeling.⁶ Vandaar dat Tolotti tot de conclusie kwam dat er nog een ontbrekende schakel moet zijn. Deze schakel meende hij op basis van de grote gelijkenis met betrekking tot de opbouw en structuur te vinden in de cisternen en andere waterbouwkundige structuren.⁷

Aldus probeerde Tolotti de cisternen en waterkanalen én het ontstaan van de catacomben een plaats te geven in het historische overzicht. De eerste christelijke begraafplaatsen moeten volgens hem namelijk uitgedacht en uitgevoerd zijn geweest met een doorslaggevende medewerking van technici en arbeiders die ervaring hadden met waterbouwkundige structuren.⁸ Vandaar dan ook dat de kernen van de catacomben met een twijg- of roosterstructuur, een regelmatig grondplan en het quasi ontbreken van *cubicula* grote gelijkenissen vertonen met de waterbouwkundige structuren.⁹

De grote verdienste van Tolotti is dat hij trachtte om de vroegere algemene vaststelling, namelijk dat waterbouwkundige structuren als begraafplaatsen gebruikt werden, van een archeologische bewijslast te voorzien. Meer nog dan het aanhalen van geïsoleerde voorbeelden van dergelijk gebruik, probeerde Tolotti structurele gelijkenissen te zoeken tussen waterbouwkundige structuren en catacomben. Toch moet men zich hierbij de vraag stellen of men in de catacomben die gedurende een lange periode in gebruik zijn geweest en talrijke verbouwingsfasen kenden nog steeds de waterbouwkundige constructies kan localiseren. Verder stelt zich volgens mij ook de vraag of (als het dan al bewezen kan worden dat technici die waterbouwkundige constructies bouwden effectief meehielpen aan de uitbouw van de eerste catacomben) de zogezegde typische twijg- en kamstructuren zoals die voorkomen bij waterkanalen en cisternen ook voorkomen bij de overige hier niet behandelde vroegste catacomben. Een studie op grotere schaal van alle catacomben zou hier uitsluitsel kunnen geven. Ook in het huidige onderzoek wordt kritiek geuit op de modellen van Tolotti. Zo wordt bijvoorbeeld gesteld dat wat betreft de Priscilla- en de Praetextatus-catacombe het veeleer hypothetisch is dat daar in onbruik geraakte waterbouwkundige structuren werden

¹ Tolotti 1980, 35.

² Tolotti 1980, 42.

³ Tolotti 1980, 43.

⁴ Tolotti 1980, 44.

⁵ Styger 1939, 272–275.

⁶ Tolotti 1980, 44.

⁷ Tolotti 1980, 43–45.

⁸ Tolotti 1980, 45.

⁹ Tolotti 1980, 45–46.

ingewerkt. Ook het hergebruik van een waterbouwkundige constructie voor het hypogeum van de Goede Herder en het hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe is zeer onwaarschijnlijk.¹ Schijnbaar ontbreekt het in de realiteit vaak aan voldoende archeologische bewijslast.

5.2 Louis Reekmans

Een volgende belangrijke stap in het onderzoek naar het ontstaan van de catacomben werd gezet door de Belgische geleerde Louis Reekmans (1925–1992). Centraal in het onderzoek van Reekmans staan de vereerde graven en de “historische crypten”. Hierin zag Reekmans de enige oplossing voor de nog steeds aanhangige dateringsimpasse.² Door een combinatie van archeologisch *in situ*-onderzoek en historische bronnen hoopte hij (in navolging van de Rossi) de graven van de pausen en martelaren in de catacomben te kunnen dateren. Met die wetenschap kon men dan proberen de andere delen van de catacombe te dateren uitgaande van die reeds gedateerde referentiepunten.³ Deze methode lijkt mij echter te beperkt qua toepassing en kan tot verkeerde conclusies leiden.

Het is hier echter belangrijker om na te gaan hoe Reekmans het ontstaan van de catacomben reconstrueerde. Volgens Reekmans speelden de hypogea een belangrijke rol in het ontstaan van de catacomben. Vanuit de vaststelling dat deze hypogea nog nooit als één monumentengroep besproken zijn, bracht Reekmans alle bekende hypogea die zich binnen de drie à vier mijl buiten de stadsmuren van Rome bevinden in een overzicht bijeen.⁴ Dergelijke funeraire constructies vormden volgens Reekmans een specifieke groep van monumenten die een eigen karakter dragen en zich duidelijk qua opbouw van de catacomben onderscheiden. Hypogea worden door hun geringe grootte gezien als private, zelfstandige grafconstructies van een familie.⁵ De hypogea kunnen evenwel ook een kern van een catacombe gevormd hebben.⁶ De aandachtspunten in het overzicht lagen op de structuur van de constructies en de funeraire inrichting, de verhouding tot bovengrondse monumenten of nabijgelegen catacomben, de datering en de religie van de eigenaar en van de overige bijgezette personen.⁷

Reekmans concludeerde dat er een grote gelijkvormigheid qua aanleg en inrichting opvalt tussen de 60 behandelde hypogea die alle in een relatief korte periode van 200 jaar zijn ontstaan. Over het algemeen hebben de gangen en *cubicula* in de hypogea hetzelfde voorkomen als die in de catacomben, met dit verschil weliswaar dat de gangen in catacomben merkbaar langer zijn en dat de hoofdgang beduidend breder is in hypogea dan in catacomben. Ook de graftypes stemmen grotendeels met elkaar overeen. Op basis van de omvang verbond Reekmans de hypogea met private bezitters. Volgens hem waren de *cubicula* bestemd voor de familie, terwijl de *loculi* in de gangen dan voorbehouden waren voor hun personeel en bekenden. Wanneer er geen *arcosolia* en *cubicula* voorkomen, beschouwde Reekmans het graf als een begraafplaats van armere christelijke gemeenschappen.⁸

¹ Brandenburg 1984, 42–43; Pergola 1986a, 346–347 en 489; Pergola 1999, 64.

² Reekmans 1984a, 49.

³ Reekmans 1984a, 49–50 en Reekmans 1984b, 249.

⁴ Reekmans 1986a.

⁵ Reekmans 1986a, 33.

⁶ Reekmans 1986a, 35.

⁷ Reekmans 1986a, 11.

⁸ Reekmans, 1986a, 33–34. Een dergelijke indeling wordt hedentendage algemeen aanvaard. Toch kan deze indeling volgens Mazzoleni 2002, 74 niet absoluut veralgemeend worden. Zie bijvoorbeeld ICVR VIII 21703 uit de Maius-catacombe waar Luria Felicitas, een *clarissima femina*, een *loculus*-grafschrift opstelt voor haar echtgenoot Aelius Felicissimus, een *vir egregius*. Mazzoleni verwijst tevens naar een goudglas uit de Pamphilus-

Van 25 van de 60 door Reekmans behandelde hypogea is het waarschijnlijk zeker dat ze vanaf hun ontstaan aan christenen toebehoorden. Voor zes hypogea zijn er genoeg aanwijzingen om ze als puur pagaan te beschouwen. In vier van de 60 gevallen werden christenen tezamen met de pagane bevolking in één en dezelfde constructie bijgezet. Waarschijnlijk acht van de 60 hypogea waren in oorsprong pagaan, maar werden later christelijke eigendom. Voor de overige hypogea zijn er geen aanwijzingen voorhanden die toelaten ze als christelijk of pagaan te bestempelen.¹

Wat de datering betreft stelt Reekmans dat alle behandelde hypogea in de periode 150 tot einde vierde eeuw behoren (voor 8 à 11 gevallen zijn er echter geen duidelijke argumenten aan te dragen die een datering ondersteunen). Zesendertig hypogea zijn in de derde eeuw ontstaan, zeven hiervan misschien reeds aan het einde van de tweede eeuw. Vier hypogea zijn opgetrokken rond 150 n.Chr. of in de tweede helft van de tweede eeuw. Ten slotte zijn er nog negen hypogea die in de vierde eeuw zijn onder te brengen.² Reekmans plaatst hierbij twee opmerkingen. Vooreerst was de gebruikelijke manier van bijzettingen in de tweede eeuw die van crematie waarbij de urnen in bovengrondse rechthoekige constructies bijgezet werden. Daarnaast moet men duidelijk voor ogen houden dat de private familiehypogea en de kerkelijke catacomben typologisch en chronologisch van elkaar verschillen. De pagane bevolking en de christenen bezaten reeds vanaf het einde van de tweede eeuw hun private hypogea, terwijl de ontwikkeling van de kerkelijke catacomben pas goed op gang kwam vanaf ongeveer 250 n.Chr. Let erop dat echter twee derde van de catacomben “pas” in de loop van de vierde eeuw zijn ontstaan. Volgens Reekmans was dit het gevolg van het grote aantal bekeringen in die periode. Ik wijs er hier wel op dat Valerianus reeds in de tweede helft van de derde eeuw een edict uitvaardigde tegen christenen van de betere klasse wat er toch op wijst dat hun aantal ook al als behoorlijk groot kan opgevat worden.³ In de vierde eeuw blijven pagane, christelijke en gemengde hypogea in zwang, doch in geringere mate.⁴

Vervolgens vroeg Reekmans zich af of de catacomben werkelijk ontstaan zijn uit de versmelting en uitbreiding van de oorspronkelijke hypogea zoals de traditionele opvatting het voorstelt. Het klopt inderdaad, stelt Reekmans, dat zowel de pagane bevolking als christenen ten gevolge van de goede bodemgesteldheid vanaf 150 n.Chr. begonnen met de aanleg van kleine onderaardse gangennetwerken en grafkamers. Een tendens die zich versterkt in de derde eeuw en in minder sterke mate blijft aanhouden tot in de vierde eeuw. Deze nieuwe funeraire praxis trad volgens Reekmans in de tweede helft van de derde eeuw naar voren bij joden en christenen wanneer deze omvangrijke catacomben beginnen aan te leggen.⁵ Volgens Reekmans' overzicht van de hypogea werd duidelijk dat de kleine hypogea aangelegd zijn vanuit bovengrondse grafconstructies. Het betrof hier volgens de auteur uitbreidingen van deze bovengrondse structuren. De reden waarom men niet, zoals vroeger gebruikelijk was, opteerde voor bovengrondse uitbreidingen in de vorm van nieuwe constructies is dat er plaatsgebrek was voor dergelijke nieuwe constructies. Bijgevolg was de enige rendabele mogelijkheid het construeren van ondergrondse constructies. Het plaatsgebrek voor bijzettingen in de omgeving van Rome werd veroorzaakt door het feit dat de ruimte langs de invalswegen reeds in de tweede en derde eeuw intensief als begraafplaats gebruikt was en er bijgevolg niet veel open ruimte meer over bleef. Reken daar nog bij dat rondom Rome een strook van 2 à 3 km voorbehouden was voor het kweken van fruit en groeten. Het gegeven dat

catacombe dat in de mortel van een *loculus* zonder inscriptie werd aangebracht. De epigrafie laat het volgens Mazzoleni toe het glas te verbinden met een hoge militaire functionaris.

¹ Reekmans, 1986a, 34.

² Reekmans 1986a, 35–35.

³ Zie Clark 2004, 27.

⁴ Reekmans, 1986a, 35.

⁵ Reekmans 1986a, 35.

ook de de pagane bevolking zich in de derde eeuw liet inhumeren, wat nu éénmaal meer plaats in beslag neemt dan crematie, deed de grondprijs waarschijnlijk alleen nog maar stijgen.¹ De omslag van crematie naar inhumatie is volgens Reekmans bijvoorbeeld goed te volgen bij de necropool van Isola Sacra en die in het Vaticaan. Een voordeel voor ondergrondse constructies was volgens Reekmans alvast de goede bodemgesteldheid die het toeliet lange, hoge en smalle gangen aan te leggen die een uitstekende hygiënische begraafplaats opleverden. Bovendien, zo meende Reekmans, was het ook financieel goedkoper om een grafkamer in een hypogeum of catacombe aan te leggen en te decoreren dan in bovengrondse grafconstructies in steen. De zware economische crisis die zich in de derde eeuw voordeed in Rome en de som van alle hierboven opgesomde feiten, maken het duidelijker waarom gegoede families een grafkamer in een hypogeum of later in de catacomben aanlegden.² Deze situatie voor de ontwikkeling van ondergrondse grafconstructies in de tweede en derde eeuw, kan volgens Reekmans ook perspectieven openen in verband met het ontstaan in de derde en vierde eeuw van de grote ondergrondse begraafplaatsen: de catacomben. Wanneer dan vanaf het midden van de derde eeuw grote religieuze gemeenschappen, die volgens Reekmans in grote mate aandacht hadden om gemeenschappelijk begraven te worden, zoals de joden en christenen, eigen begraafplaatsen wilden aanleggen, zagen ze zich genoodzaakt op basis van dezelfde redenen als de families of kleine *collegia funeraticia* ondergrondse grafstructuren aan te leggen. De pagane bevolking echter bezat volgens Reekmans geen dergelijke grote gemeenschappelijke necropolen daar er geen dergelijk religieuze vereiste bestond. De pagane bevolking behield het funeraire gebeuren binnen de persoonlijke, familiale sfeer of binnen het bereik van kleine *collegia funeraticia*. Daartoe volstond het reeds bestaande grafconstructies te hergebruiken en om te bouwen of het aanleggen van kleine hypogea. Let erop dat *sub divo*-bijzettingen ook nog in de vierde eeuw voorkomen, getuige hiervan zijn de meer dan honderd christelijke sarcophagen die in grafkamers en mausolea en in de vierde eeuw bij voorkeur nabij cimiteriale *basilicae* van Apostelen of martelaren bijgezet worden.³

We mogen gerust stellen dat Reekmans (na Styger) de eerste onderzoeker was die de hypogea niet langer beschouwde als een voetnoot in de ontstaansgeschiedenis van een bepaalde catacombe. Door de hypogea met elkaar te vergelijken probeerde hij gemeenschappelijke elementen te ontwaren die de plaats van de hypogea in de ontstaansgeschiedenis van de catacomben beter zouden aangeven. Zijn eerder typologische studie bracht echter geen echte vernieuwingen met zich mee. Dit is het gevolg van het feit dat Reekmans zijn materiaal descriptief benaderde, maar geen echte historische conclusies aan zijn observaties verbond. Belangrijk is echter wel dat hij een archeologische basis wilde geven om de ontstaansgeschiedenis van de catacomben op te staven. Toch gaat ook hij er vanuit dat de gemeenschappelijke religie de grootste reden was voor de christenen om gemeenschappelijke begraafplaatsen aan te leggen. Argumenten die deze stelling moeten ondersteunen ontbreken hier (evenals bij de vroegere onderzoekers) volledig.

Bij het opstellen van mijn licentiaatsverhandeling kwam ik tot de conclusie dat Reekmans bij de interpretatie van sommige fresco's vaak oppervlakkig bleef als deze een pagane thematiek hadden. Dit bewijst volgens mij des te meer dat een sociaal onderzoek (met andere woorden: wie werd waar begraven in de catacomben) geen overbodige luxe is, willen we het ontstaan van de catacomben beter in kaart kunnen brengen. Reekmans maakt dan wel

¹ Reekmans 1986a, 35–36.

² Reekmans 1986a, 36.

³ Reekmans, 1986a, 36–37.

een onderscheid tussen de christelijke en pagane hypogea, maar spreekt niet over bijzettingen van schismatici en heterodoxe christenen.¹

Wanneer we ten slotte Reekmans' verschillende studies op hun waarde moeten schatten, komen we tot het besluit dat ondanks het feit dat Reekmans zich blijft beklagen over de obstakels van de traditionele dateringsmethoden, hij feitelijk ook geen echte alternatieven kan aanreiken. Zelf baseert Reekmans zich, zoals de Rossi reeds deed, op de vereerde graven. Misschien lukt dit effectief in welbepaalde gevallen, maar veel garantie is er niet. Zo kan men zich bijvoorbeeld de vraag stellen of een vereerd graf niet is ingevoegd in een reeds bestaande christelijke zone of als het misschien mogelijk was dat de zone later gegroeid is rondom het vereerde graf². Naast de archeologische argumenten die Reekmans aanhaalt ter verdediging van een studie van vereerde graven, ligt misschien ook (onbewust) zijn katholieke achtergrond die hem als mens gekleurd heeft aan de basis voor die keuze. In die zin valt het misschien ook beter te begrijpen waarom in de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw er een zekere (misschien niet volledig onterechte) scepsis bestond tegenover het onderzoek van de catacomben. Ik citeer hierbij Fiocchi Nicolai die het als volgt verwoordde: "... *c'était, disaient, un domaine exclusivement limité aux milieux Catholiques, culturellement peu ouverts et rarement disposés à accueillir les méthodes de recherches les plus modernes*".³

5.3 Status quaestionis omtrent het ontstaan van de catacomben

In dit laatste onderdeel wordt de laatste stand van het onderzoek geschetst aan de hand van drie catacomben-onderzoekers die een hoofdrol spelen in het moderne onderzoek naar het ontstaan van de catacomben, dit zijn de Duitser Hugo Brandenburg, de Corsicaan Philippe Pergola en de Italiaan Vincenzo Fiocchi Niccolai. Op archeologisch vlak zijn zij de toonaangevende onderzoekers, hun standpunten bepalen dan ook de discussie op dit moment. Deze studies worden verder aangevuld met literatuur terzake.

Net zoals bij de overige onderzoekers wordt hier ten eerste nagegaan hoe en op basis van welke bronnen de ontstaansgeschiedenis van de catacomben kan gereconstrueerd worden. Vervolgens wordt nagegaan welke de redenen zijn die in het moderne onderzoek worden opgegeven voor het oprichten van de christelijke en kerkelijke begraafplaatsen en tenslotte wordt ook stilgestaan bij de dateringen.

5.3.1 Ontstaan en evolutie van de catacomben

In het moderne onderzoek worden vier verschillende fasen afgebakend in de ontstaans- en evolutiegeschiedenis van de catacomben. Als eerste fase wordt teruggegrepen naar de columbaria. Deze periode vormt de aanloopfase tot het ontstaan van hypogea. In de tweede fase ontstonden de eerste pagane en christelijke ondergrondse begraafplaatsen onder de vorm van hypogea. In de derde fase ontwikkelden deze hypogea zich tot uitgestrekte begraafplaatsen, namelijk de catacomben. Daarnaast ontwikkelden zich ook volledig nieuwe catacomben. De vierde fase tenslotte volgen verdere uitbreidingen van de bestaande catacomben.

¹ In Reekmans 1986b wordt in verband met de sociale stratificatie de conclusie vooropgesteld dat de armste christenen nabij de vereerde graven werden bijgezet. Deze vaststelling roept volgens Reekmans vragen op. Vandaar dat hij meende dat men alleen via een vergelijkende studie tussen alle catacomben tot een oplossing kon komen.

² Enkele kritische bemerkingen van Ferrua op Fasola 1978a 103–139; zie p. 200 in dezelfde publicatie.

³ Fiocchi Nicolai 2004, 260.

Volgens Brandenburg moet de eerste fase van de reconstructie van het ontstaan van de catacomben worden gestart met de columbaria. Vanaf de Republiek is crematie de regel. In de Keizertijd ontstonden door de crematieritus zeer grote columbaria.¹ De oorzaken voor de aanleg van dergelijke complexen zijn te vinden in een snelle toename van de bevolking door de vrede die er heerste onder Augustus én in de stijgende grondprijzen.² Interessant hierbij is volgens Brandenburg de rol van het keizerlijke hof: het stond in voor het oprichten van grote columbaria om hun slaven en *liberti* een waardige begrafenis te verzekeren.³ Eveneens belangrijk volgens hem voor een beter begrip van de organisatie van dergelijke columbaria is het opschrift van het columbarium van de Aruntiërs bij de Porta Maggiore, namelijk dat de *liberti* van de *familia* voor wie hun *patronus* een grafgebouw opgericht had een *collegium* vormden die voorzag in het onderhoud van de begraafplaats en het verzorgen van de dodencultus. Dergelijke funeraire verenigingen zorgden ook voor een passende begrafenis en begraafplaats voor personen die niet onder de bescherming stonden van een grote familie.⁴

De tweede fase van de reconstructie van het ontstaan van de catacomben vindt plaats op het einde van de tweede, het begin van de derde eeuw n.Chr. Pergola wijst erop dat in de tweede eeuw het *suburbium* minder ruraal werd door de aanleg of uitbreiding van *villae*. Daar komt nog bij dat door het toenemende bevolkingsaantal en de omschakeling naar inhumatie de vraag naar funeraire gronden sterk was toegenomen. In de hand gewerkt door deze factoren ontstaan vanaf de Flavische periode de eerste bovengronds uitgebouwde mausolea.⁵ Brandenburg ziet in deze alleenstaande familiegraven het zich profileren van de aristocratie onder invloed van de stijgende welstand en de bloei van het Imperium.⁶ Wanneer de bovengrondse ruimte op een danige manier door funeraire gronden en *villae* met hun toebehorende gronden volledig in beslag was genomen zodat noch het bouwen van nieuwe mausolea, noch het bovengronds uitbreiden van reeds bestaande mausolea mogelijk was, werd geopteerd voor de enige nog openliggende richting: ondergronds. De mausolea zullen voorzien worden van ondergrondse uitbreidingen in de vorm van kamers en korte gangen. Verder worden er ook volledig nieuwe ondergrondse constructies aangelegd die via trappen vanaf de bovengrond bereikbaar zijn.⁷ Volgens Brandenburg en Fiocchi Nicolai zijn ook de eerste christelijke hypogea ontstaan in de tweede eeuw.⁸ Volgens Pergola kunnen we hier spreken van het startpunt van nieuwe funeraire technieken van de eerste Romeinse hypogea.⁹

Wanneer Pergola en Brandenburg zich buigen over de problematiek van het ontstaan van de catacomben, stellen zij vast dat ondanks de vele ondergrondse uitgravingen zoals *arenaria*, waterkanalen en cisternen in de Romeinse ondergrond, er pas in een late periode op grote schaal en goed gestructureerde ondergrondse begraving voorkomt.¹⁰ Het ontstaan van de catacomben in het algemeen en het oprichten van de eerste hypogea in het bijzonder kan volgens Brandenburg, Pergola en Fiocchi Nicolai op basis van chronologische argumenten niet gekoppeld worden aan de Etruskische ondergrondse graven.¹¹ Wel houdt Pergola er

¹ Brandenburg 1984, 13–15.

² Brandenburg 1984, 15.

³ Via opschriften weten we dat Marcella, de echtgenote van Agrippa, en diens dochter in de Vigna Codini voor een columbarium voor hun *liberti* zorgden.

⁴ Brandenburg 1984, 15–18.

⁵ Pergola 1999, 53–54.

⁶ Brandenburg 1984, 18.

⁷ Pergola 1999, 54.

⁸ Brandenburg 1984, 30–31; Fiocchi Nicolai 2000a, 302 en Fiocchi Nicolai 2001, 20.

⁹ Pergola 1999, 54.

¹⁰ Pergola 1999, 52–53 en Brandenburg 1984, 12–13.

¹¹ Brandenburg 1984, 12.; Fiocchi Nicolai 2001, 18–19; Pergola 1999, 53. Vergelijk met Testini 1966, 48–49: Testini houdt evenwel rekening met ervaring die opgedaan is in in de Etruskische en oudere Romeinse culturen (bijvoorbeeld het pagane hypogeuum van Anzio uit de vierde, derde eeuw v.Chr en gangen van hypogea onder het

rekening mee dat de hypogea uit de tweede helft van de tweede eeuw in Rome misschien een min of meer getrouwe imitatie wilden zijn van de oosterse hypogea zoals die vanaf de Hellenistische periode tot in de gehele Keizertijd voorkwamen op de necropolen van bijvoorbeeld Alexandrië, Palmyra en Dura Europos.¹

Als een eerste chronologische onderverdeling, schuift Pergola een overgangperiode naar voren tussen de tweede helft van de tweede eeuw (dit is dus de periode met de eerste harde, archeologische bewijzen voor het bestaan van hypogea) en de eerste helft van de derde eeuw (dit is de periode waarin christelijke begraafplaatsen hun eerste karakteristiekeken vertonen die hen onderscheiden van de andere, pagane, begraafplaatsen). Het grootste probleem voor deze overgangperiode echter is dat zekere dateringen ontbreken voor de losstaande hypogea en heel vaak ook voor de hypogea die aan de oorsprong stonden van de christelijke catacomben.²

Bij het bepalen van de karakteristiekeken van de hypogea uit het einde van de tweede eeuw, begin van de derde eeuw te determineren, stoten we volgens Pergola op een veelvormigheid van deze kleine complexen: er blijkt geen vaste regel te hebben bestaan met betrekking tot de planimetrie en typologie van uitgraving.³ Slechts enkele zaken lijken voor deze groep van monumenten gemeenschappelijk te zijn. Zo is er meestal geen bovengrondse constructie (meer) aanwezig en voert een zelfstandige, losstaande trap diep onder de aarde.⁴

Opvallend volgens Pergola is verder dat de oppervlakte die ondergronds wordt ingenomen door de hypogea schijnbaar bepaald werd door en samenviel met een bovengrondse concessie. Volgens Fiocchi Nicolai en Fasola is dit gelimiteerd zijn van de gebruikte ruimte echter geen exclusief kenmerk van de gemeenschappelijke christelijke begraafplaatsen. Ook pagane familiegraven kunnen als beperkt in de ruimte beschouwd worden uitgaande van de epigrafische bronnen. Voor de christelijke begraafplaatsen geldt echter dat dit beperkt in de ruimte zijn niet alleen ingegeven werd door juridische argumenten, maar ook door de wens om de begraafplaats van de “broeders” te isoleren en aan te duiden.⁵ Vanaf het ogenblik dat de eerste hypogea verschijnen, ontstaan ook de typologieën van de ruimtes en de graven die quasi onveranderd zullen overgenomen worden tot op het einde van de vijfde eeuw.⁶

De christelijke hypogea en de vroegste catacombenregio's dragen volgens Brandenburg en Fiocchi Nicolai een ander karakter dan de pagane “gesloten” hypogea. Zo schijnen ze dikwijls onafhankelijk te zijn van bovengrondse grafgebouwen. De trap die start vanuit een bovengrondse necropool voert diep in de ondergrond tot de gepaste tuflaag bereikt is. In die laag wordt dan een constructie met grote omvang uitgebouwd volgens een regelmatig plan en met mogelijkheid tot verdere uitbreiding. Dergelijke hypogea worden aangeduid met de term “open” hypogea.⁷ Een dergelijk “open” karakter vinden we volgens Brandenburg niet alleen terug in de gemeenschappelijke begraafplaatsen zoals de Area I in de Callixtus-catacombe, maar evenzeer in private hypogea zoals dit het geval was voor de

Forum Romanum) betreffende de ontginning en aanleg van graven door christelijke *fossore*s. Pas in de “rijpe fase van de ontginning van christelijke begraafplaatsen” onthult zich de bijdrage van het christelijke meesterschap in de aanleg van catacomben.

¹ Pergola 1999, 53 en 74–75.

² Pergola 1999, 53.

³ Pergola 1999, 58.

⁴ Pergola 1999, 58–59.

⁵ Fasola 1989, 1170; Pergola 1999, 59–60.

⁶ Zie overzicht in: Pergola 1999, 65–68.

⁷ Brandenburg 1984, 45; Fiocchi Nicolai 1997, 123; Fiocchi Nicolai 2001, 21 en Fasola 1989, 1186. Voor de opdeling in open en gesloten hypogea, zie specifiek: Pergola 1999, 60–62; Brandenburg 1984, 44 en 49; Fiocchi Nicolai 1997, 123; Fiocchi Nicolai 2001, 21.

vroegste kernen van de Praetextatus- en Priscilla-catacombe die in bestaande structuren ingewerkt werden. Maar ook voor nieuw opgerichte christelijke hypogea gaan deze kernmerken op. Daarmee groeiden deze private hypogea in de loop van de derde eeuw tot de kernen van grote catacomben die in de derde eeuw overgingen in de handen van de Kerk, en dit zeker wanneer er een martelaar was bijgezet. Wel wijst Brandenburg erop dat er toch ook christelijke hypogea bestonden die in omvang en voorkomen niet wezenlijk verschilden van de gelijktijdige pagane hypogea. Hij maakt op deze wijze een onderscheid tussen enerzijds private christelijke hypogea die uitgebreid worden en die samensmelten tot grotere complexen waarvan ook pagane hypogea een onderdeel kunnen vormen en anderzijds private christelijke hypogea die geen grote uitbreiding kennen en als dusdanig niet erg verschillen van de pagane hypogea.¹ Het moet ook benadrukt worden dat christelijke “open” hypogea steeds in goed bewerkbare grondlagen zijn aangelegd (en dit in tegenstelling tot de pagane “gesloten” hypogea). Dit bewijst de goede kennis van de bodemgesteldheid door de *fossores*: “open” hypogea dienden namelijk nog uitgebreid te worden. Het schijnt zo te zijn dat de technische kennis en het belang dat aan de geologische lagen werd gehecht veel belangrijker was bij het ontstaan van de eerste hypogea dan in de daaropvolgende periode van uitbreidingen van de grote catacomben in de tweede helft van de vierde eeuw.²

Pergola benadrukt in deze context verder nog dat door de opvatting dat heidense en christelijke funeraire constructies niet met elkaar in contact konden komen, gesloten constructies die deel zijn gaan uitmaken van catacomben sowieso als christelijk werden omschreven. Had men echter deze constructies met dezelfde decoratie bovengronds aangetroffen, zouden ze terecht direct als pagaan worden erkend. Maar, schaaft Pergola de hypothese bij, het is niet zo dat alle “gesloten” hypogea sowieso pagaan zijn qua oorsprong. Er is namelijk nog maar een beperkt aantal gevallen bestudeerd en meestal zijn er gewoonweg geen elementen die een religieuze toewijzing bevestigen.³ Anderzijds dient men dus ook op zijn hoede te zijn om alle open hypogea aan christenen toe te schrijven. Pergola meent namelijk dat de interpretatie van deze monumentengroep sterk bemoeilijkt wordt door psychologische barrières die niet gemakkelijk te overwinnen zijn, namelijk door de opvatting van de christelijke specificatie van de catacomben en dit vanaf het moment van hun ontstaan.⁴ Er bestaat dan ook een sterke terughoudendheid in het toewijzen van ondergrondse kernen met 50 tot 100 graven van waaruit dan de catacomben of althans delen ervan zijn ontstaan, als zijnde constructies met een pagane oorsprong.⁵ Pergola bemerkt dan ook terecht dat de problematiek open ligt, maar dat het ontbreekt aan een systematische studie van de kernen die behoren tot of aan de oorsprong liggen van het ontstaan van de grote christelijke catacomben. In die zin volstaat het volgens Pergola niet om zoals H. Brandenburg en L. Reekmans gedaan hebben, zich te beperken tot een analyse van enkele hypogea, noch om met een dergelijke brede chronologie te werken door er van uit te gaan dat men met dezelfde criteria de situatie van het ontstaan van de hypogea evenals de ontelbaar vele private hypogea uit de vierde eeuw kan benaderen. Volgens Pergola wordt de oudste fase namelijk gekenmerkt door het zoeken naar nieuwe plaats waarop de meest gevarieerde oplossingen werden op gevonden, terwijl in de tweede periode, waarin kan worden teruggevallen op een eeuw van ervaring, de private

¹ Brandenburg 1984, 45–46.

² Brandenburg 1984, 12–13; Pergola 1999, 64–65. Het klopt dat delen van catacomben soms in mindere kwaliteitsvolle tuflagen werden aangelegd. Zie bijvoorbeeld De Angelis d’Ossat 1938–1943, 15 waarin gesteld wordt dat delen van de Pontianus-catacombe werden aangelegd in tuf van minder goede kwaliteit.

³ Pergola 1999, 61–62.

⁴ Pergola 1999, 61.

⁵ Pergola 1999, 58.

hypogea nooit op een dergelijke manier zijn geprogrammeerd in functie van mogelijke grote uitbreidingen.¹

De derde fase in de reconstructie van het ontstaan van de catacomben valt samen met het uitbouwen van de pagane en christelijke hypogea tot catacomben. Tot het einde van de jaren '60 van de twintigste eeuw werden volgens Pergola de heidense en de christelijke begraafplaatsen als twee naast elkaar en van elkaar onderscheiden entiteiten zonder wederzijdse contacten beschouwd. Pergola wijst er echter op dat onderzoek door recente geleerden zoals Ferrua van het hypogeum van de via Dino Compagni en door Pani Ermini van het hypogeum van de Flavii zorgde voor een afwijken van deze traditionele opvatting.² Dergelijke onderzoeken waren het startsein voor verdere studies van hypogea.³

Vroeger stelde men dat door het feit zelf dat deze hypogea de kernen vormden van de christelijke catacomben in de vierde en vijfde eeuw, deze eerste constructies óók christelijk moesten zijn. Dat een dergelijke hypothese, die tot op vandaag nog waarschijnlijk wordt geacht door bepaalde onderzoekers, moeilijk te verifiëren of op zijn minst problematisch blijkt, volgt volgens Pergola reeds uit het archeologische materiaal zelf: veel van de oorspronkelijke kernen kunnen namelijk niet toegewezen worden aan een type van gemeenschap of aan religieuze groeperingen. Er zijn gewoonweg geen aanwijzingen voorhanden. Oorzaak hiervan is dat de originele staat van deze kernen vaak “vernietigd” is door latere aanpassingen die bijvoorbeeld in het kader stonden van de martelarenverering⁴. De meeste problemen om constructies toe te kennen aan religieuze groepen stellen zich bovendien bij de oudste hypogea. Maar zelfs bij hypogea met meer dan 50 tot zelfs 100 bijzettingen worden geen onomstotelijke bewijzen aangetroffen om die hypogea als christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen te classeren.⁵

Naast catacomben die zich ontwikkelden uit hypogea, werden ook volledig nieuwe gemeenschappelijke begraafplaatsen opgericht. Voor de eerste vermelding van een gemeenschappelijke en exclusief christelijke begraafplaats in Rome, verwijzen de onderzoekers naar de *Philosophoumena* van Hippolytus. Volgens hen (in navolging van de Rossi) betreft het hier de Area I van de Callixtus-catacombe. Naar deze begraafplaats werd verwezen met de term *tò koimetérion*, “rustplaats” wat meteen het concept van de christenen over de dood aangeeft.⁶

Soms gebeurde het dat gangen van pozzolana- of tufgroeves werden aangesneden bij de aanleg van de catacomben.⁷ Het is opmerkelijk dat dergelijke “verbindingen” in het algemeen systematisch werden dichtgemetseld.⁸ Pergola stelt dan ook dat in het merendeel

¹ Pergola 1999, 61–62.

² Ferrua 1960a; Pani Ermini 1969 en Pani Ermini 1972.

³ Pergola 1999, 57.

⁴ Vergelijk met de probleemstelling weergegeven in: Fasola 1978a, 105–106: het opstellen van een chronologie van de eerste funeraire monumenten is moeilijk daar christelijke begraafplaatsen in de reeds bestaande pagane begraafplaatsen worden ingewerkt. Bovendien is er volgens Fasola en Testini in de beginperiode geen typologisch onderscheid te maken tussen de graven. Denk bijvoorbeeld aan het graf van de christen Telesphorus in de necropool van Isola Sacra die voor het overige nog geheel pagaan is. Verder erkennen beide onderzoekers ook de problematiek om ondergrondse begraafplaatsen aan een bepaalde religie toe te wijzen door de lange gebruiksperiode en de transformaties die de constructies ondergingen. Wel zijn ze de mening toegedaan dat men vóór-Constantijnse begraafplaatsen aan de hand van hun uitgraving en typische kenmerken kan onderscheiden.

⁵ Pergola 1999, 58; Vergelijk dit met Pavia 2000a, 101–103: In deze publicatie omschrijft de onderzoeker de begraafplaats nabij het circus van Maxentius als *la catacomba pagana / the pagan catacomb*.

⁶ Fiocchi Nicolai 2001, 16; Brandenburg 1984, 31–32; Pergola 1999, 196–197. Vergelijk bijvoorbeeld ook met Baruffa 1996, 24 en 26; De Santis 1997, 34; Fiocchi Nicolai 1998, 13; Fasola en Testini 1978, 107; Mancinelli 1999, 21; Pavia 2000b, 57; Rutgers 2000a, 59 en 113–114; Stevenson 1978, 11 en Testini 1966, 128–135.

⁷ Bijvoorbeeld in de Priscilla-catacombe volgens Brandenburg 1984, 35 en 43 en Fiocchi Nicolai 2001, 22–23.

⁸ Pergola 1999, 62–63.

van de gevallen *arenaria* niet gebruikt werden als begraafplaatsen. Wel komt het voor dat deze *arenaria* aangewend werden als stortplaatsen voor de hoeveelheden tuf die weggehakt werden bij de aanleg van de eigenlijke begraafplaatsen. De redenen voor het niet aanwenden van *arenaria* als begraafplaats zijn volgens Pergola dat er eerst en vooral te veel toegangen zijn in *arenaria* die onbewaakt zijn. Verder zouden *arenaria* ontoereikend zijn om er funeraire zones in onder te brengen daar de gangen van catacomben eerder nauw en van niet al te grote hoogte zijn, terwijl de gangen in *arenaria* groot en diverse meters hoog kunnen zijn, en bovendien zijn gangen in *arenaria* ook veel gevoeliger voor instortingen. Verder is het ook zo dat de geologische lagen die benut werden bij de aanleg van de eerste hypogea niet dezelfde zijn als die lagen die in *arenaria* werden geëxploiteerd voor bouw materiaal. Pergola meent dan ook dat het gebruik van *arenaria* als funeraire zone slechts zelden geattesteerd is en dan nog vooral in de derde eeuw.¹

Het is verder ook frappant dat waterkanalen en soms ook bakstenen cisternes voorkomen op het eerste niveau van een catacombe.² Dergelijke structuren kunnen in de catacomben herkend worden aan de hand van de vorm van het gewelf en de kalkconcrementen die op de wanden zijn afgezet. Ook hier werden schijnbaar in enkele gevallen vergrotingen en uitdiepingen doorgevoerd om de constructies om te vormen tot funeraire gangen. Vaak is het hoge gewelf bewaard gebleven ten einde hoge verbouwingskosten te vermijden.³ Vaak is de aanwezigheid van dergelijke structuren echter hypothetisch omdat er geen archeologisch bewijsmateriaal kan aangedragen worden. Soms liggen de funeraire structuren en de waterbouwkundige constructies op verschillende niveaus of snijden ze elkaar per ongeluk. Deze bedenkingen zouden er moeten toe leiden dat er een studie gemaakt wordt over de wijze waarop waterbouwkundige structuren geïsoleerd bleven of zelfs geobstrueerd werden zodat ze geen deel zouden gaan uitmaken van de funeraire gangen.⁴

De vierde en laatste fase in het ontstaan van de catacomben is de verdere uitbouw en ontwikkeling van de catacomben. Een verrassende en opmerkelijke vraag die Pergola opwerpt is vanaf wanneer men kan spreken van de overgang van hypogeum naar catacombe. Er is namelijk niet één specifiek ogenblik (noch in tijd noch in ruimte) aan te duiden waarop een hypogeum omgevormd en uitgebreid werd tot wat een catacombe kan worden genoemd. Zeker wanneer we een absolute datering willen vastleggen van de fasen van de individuele complexen komen we in de problemen. Als catacomben beschouwt Pergola hier het eindpunt, de staat waarin de christelijke, joodse en zelfs private complexe begraafplaatsen zich bevinden en tot ons zijn gekomen.⁵

Volgens Pergola en Fiocchi Nicolai schijnt de fysionomie van de uitgestrekte ondergrondse begraafplaatsen zich gevormd te hebben in de loop van de tweede helft van de derde eeuw, namelijk in de periode van “de kleine Kerkvrede” tussen de vervolgingen van enerzijds Decius en Valerianus en anderzijds die van Diocletianus.⁶ Fiocchi Nicolai stelt dat het uitbreiden van de bestaande christelijke begraafplaatsen en het aanleggen van nieuwe catacomben of nieuwe zones die planimetrisch gelijk zijn aan deze uit de eerste helft van de derde eeuw ingegeven werd door het verder toenemende aantal christenen.⁷

¹ Pergola 1999, 63.

² Bijvoorbeeld in de Priscilla-catacombe volgens Brandenburg 1984, 34–36 en in de Praetextatus-catacombe volgens Brandenburg 1984, 43.

³ Pergola 1999, 63–64.

⁴ Pergola 1999, 64.

⁵ Pergola 1999, 73.

⁶ Pergola 1999, 74; Fiocchi Nicolai 2000a, 303 en Fiocchi Nicolai 2001, 21.

⁷ Fiocchi Nicolai 2000a, 304.

Opvallend volgens Pergola is dat in de ontwikkeling van de catacomben tussen 250 en 350 de bouwactiviteiten verspreid over het gehele complex voorkomen. De zones waarin martelarengraven aanwezig waren, werden dus niet speciaal geaccentueerd in de eerste helft van de vierde eeuw.¹ Hier zien we dan ook dat de grote aandacht die aan de vereerde graven werd geschonken door onderzoekers zoals de Rossi en Reekmans sterk overschat werd. Deze vereerde graven stonden in de periode tussen 250 en 350 volgens Pergola nog niet in de volle aandacht. Als gevolg hiervan meen ik dan ook te kunnen besluiten dat men zich niet kan beroepen op de vereerde graven als zijnde het archeologische materiaal bij uitstek om de verschillende fasen in de ontwikkeling van de catacomben te reconstrueren én te dateren.

De ontwikkeling van de primitieve hypogea of de aanleg van nieuwe *regiones* voorzien van een eigen trap, werden vaak aangewend om oude en nieuwe hypogea met elkaar te verbinden. Het hoogtepunt van deze activiteit ligt volgens Pergola in de eerste helft van de vierde eeuw.² Pergola is dan ook de menig toegedaan dat de nieuwe *regiones* allerm minst op een vroeg tijdstip met elkaar verbonden werden en dat de passages tussen de verschillende *regiones* over het algemeen slechts toevallig en pas decennia na de aanleg ontstonden.³

5.3.2 De redenen voor de aanleg van de christelijke begraafplaatsen

Centraal in de ontwikkelingsproblematiek van de catacomben staat de vraag waarom de vroegste christelijke private hypogea en de vroegste gemeenschappelijke begraafplaatsen reeds bij de aanvang een zo andere ontwikkeling kenden zodat men de onderaardse necropolen als een typisch christelijke vinding kan duiden.⁴ Een eerste “praktische” reden waarom de christenen ondergrondse begraafplaatsen aanlegden, was het toenemende bevolkingsaantal en de stijgende grondprijs tengevolge van de krupper wordende begraafplaatsen volgens Brandenburg. Maar deze situatie gold ook voor het pagane bevolkingsdeel.⁵ Een tweede reden is dat de christelijke begraafplaatsen werden opgericht omdat de christenen zich niet mochten laten bijzeten tussen heidenen.⁶ Een derde reden, die in het verlengde ligt van de vorige is dat (orthodoxe) christenen over een eigen begraafplaats wilden beschikken omdat ze niet tussen heterodoxe christenen en schismatici wilden bijgezet worden.⁷ Een vierde reden is dat de christenen begraafplaatsen wilden om hun arme medegelovigen van een graf te kunnen voorzien.⁸ Daar de meeste leden van de christelijke gemeente tot de lagere sociale klasse behoorden, is het volgens Brandenburg en Fiocchi Nicolai dan ook logisch dat, zoals het “schoolvoorbeeld” van de Area I aangeeft, het grondplan van dergelijke economische, ondergrondse begraafplaatsen regelmatig was met mogelijkheid tot verdere uitbreidingen. Bovendien beschikte men ook over de technische *know how* om dergelijke ondergrondse constructies aan te leggen.⁹ Een vijfde reden was dat de Kerk een gemeenschappelijke begraafplaats kon inrichten wegens haar goede uitgewerkte

¹ Pergola 1999, 75.

² Pergola 1999, 75.

³ Pergola 1999, 75–76.

⁴ Brandenburg 1984, 46.

⁵ Brandenburg 1984, 46–47.

⁶ Zie onder meer Brandenburg 1984, 47 en Fiocchi Nicolai 1998, 15. Zie ook daar voor de primaire bronnen die dit bewijzen volgens hen.

⁷ Hoewel Brandenburg, Fiocchi Nicolai en Pergola hier niet op ingaan, wordt bijvoorbeeld in Testini 1966, 142–143 deze stelling wel als reden beschouwd voor het oprichten van (orthodox) christelijke begraafplaatsen.

⁸ Brandenburg 1984, 47–49; Fiocchi Nicolai 1998, 15; Pergola 1999, 77. Zie ook daar voor de primaire bronnen die dit ondersteunen volgens hen.

⁹ Brandenburg 1984, 48–49; Fiocchi Nicolai 2000a, 302–304 en Fiocchi Nicolai 2001, 16–18.

organisatie.¹ Maar wanneer de Kerk nu het beheer van (alle) catacomben op zich nam, is volgens Pergola en Fasola niet met zekerheid bekend. In enkele gevallen schijnt dit na de vrede van Constantijn te zijn gezien de verhoogde intensiteit van de martelarenverering. Enkele epigrafische en iconografische bronnen verschuiven dit ogenblik voor bepaalde complexen reeds naar de tweede helft van de derde eeuw: een periode van toenemende christianisatie en zelfs christianisatie van in origine heidense plaatsen.² Een zesde reden tenslotte is dat de christenen nood hadden aan een ruimte voor rituele handelingen zoals eucharistievieringen. De catacomben boden naast een uitkomst voor het bijzetten van overledenen ook de mogelijkheid er samen te komen voor deze liturgische praxis. Bovendien zijn de catacomben zelf ook een uitdrukking van één aspect van de religieuze opvattingen, namelijk het verrijzenisgeloof.³

5.3.3 De dateringen

In het moderne onderzoek dat hierboven weergegeven werd, worden dateringen van hypogea hoofdzakelijk gebaseerd op het archeologische materiaal.⁴ Soms kan ook een primaire bron verder uitsluitel geven zoals dit het geval is voor de Area I van de Callixtus-catacombe.⁵ Door deze methodologische benadering werd het ontstaan van de eerste christelijke begraafplaatsen in het moderne onderzoek gedateerd rond het einde van de tweede, het begin van de derde eeuw n.Chr. De vroegdateringen van de Rossi die reeds door Styger werden in vraag gesteld, zijn nu volledig verlaten. Toch is het opmerkelijk dat ondanks het feit dat moderne onderzoekers zich grotendeels baseren op het archeologische materiaal voor dateringen, deze dateringen tussen de onderzoekers onderling nog sterk kunnen verschillen. Het volstaat hier om te verwijzen naar de discussie tussen J.G. Deckers en J. Guyon over de datering van de Petrus en Marcellinus-catacombe. De relatieve datering die beide onderzoekers opgaven voor de ontwikkeling van de catacomben, verschilde 50 jaar ten opzichte van elkaar.⁶ Hieruit volgt dat het nog problematischer is wanneer men absolute dateringen wil bekomen voor de verschillende fasen in de catacomben.⁷

¹ Zie onder meer Fiocchi Nicolai 1998, 15; Fiocchi Nicolai 2001, 17 en Pergola 1999, 77. Zie ook daar voor de primaire bronnen die dit volgens hem ondersteunen. Vergelijk dit met Testini 1966, 141 waarin de vraag geponeerd wordt hoeveel catacomben onder kerkelijk beheer stonden. Enige indicaties hiertoe meende hij te onderkennen in inscripties die in verband staan met de *tituli* en in notities van schenkingen en herstellingen door pausen. Verder wijst hij ook nog naar de vele uitbreidingswerken in de vierde eeuw in de catacomben die volgens hem schijnbaar kunnen toegewezen worden aan kerkelijke invloed. Verder moet ook de nodige aandacht geschonken worden aan de rol van de *fossores* en dit zeker aangaande het ontstaan van het eerste niveau in de begraafplaatsen. Misschien, zo wordt de vraag gesteld in Pergola 1999, 77, hadden deze kerkelijke verantwoordelijken een meer pragmatische politiek die grote machtigingen voorzag voor deze personen zoals onderzoekers als P. Testini en Ch. Pietri in het kielzog van de Rossi beweren.

² Pergola 1999, 73–74 en Fasola 1989, 1192.

³ Zie onder meer Brandenburg 1994, 225 en Fiocchi Nicolai 1998, 15. Zie ook daar voor de primaire bronnen die dit volgens hen ondersteunen.

⁴ Brandenburg 1984, 30–31; Fiocchi Nicolai 2000a, 302 en Fiocchi Nicolai 2001, 20.

⁵ Brandenburg 1984, 31–32; Pergola 1999, 196–197; Fiocchi Nicolai 2001, 16.

⁶ Deckers 1992, 217–238; Guyon 1994, 89–103. De meningsverschillen hadden betrekking op het al dan niet geldig zijn als chronologische aanduiding van ten eerste de recht evenredigheid tussen de grootte en de oppervlakte van een constructie en de tijdsspanne waarin de constructie zich ontwikkelde; ten tweede epigrafische bronnen en ten derde architectonische typologieën.

⁷ Pergola 1986a, 337–339.

5.3.4 Evaluatie

Brandenburg, Pergola en Fiocchi Nicolai hebben door hun typologisch onderzoek in verband met het ontstaan van de catacomben sterk de nadruk gelegd op de archeologische aspecten. Daardoor is de oude theologische benadering, waarvan we de laatste resten nog aantreffen in het werk van Reekmans, zo goed als definitief naar de achtergrond verdreven. Toch is het nog te sterk om te zeggen dat de breuk met het verleden volledig is. Bepaalde onderzoekers grijpen nog steeds terug naar vroegere opvattingen en beproefde methodes. Zoals we reeds zagen, wijst Pergola dan ook terecht op de problematische toewijzing van “open” en “gesloten” hypogea aan een bepaalde religie. Aldus blijft men ook vastklampen aan het idee dat de catacomben een christelijke vinding moeten zijn. Hoewel het idee van een pagane inbreng reeds door Styger opgemerkt werd, en dit in het moderne onderzoek bevestigd werd, moet men toch nog rekening houden met een ideologische achtergrond. Het beste voorbeeld hiervan zijn de “neutrale” hypogea. Wegens het ontbreken van duidelijke pagane of christelijke aanwijzingen kan op het eerste gezicht geen religieuze toewijzing gemaakt worden. Het is vreemd dat er tot op heden nog nooit een doorgedreven onderzoek heeft plaatsgevonden naar deze hypogea. Het is denkbaar dat een vergelijking van het archeologisch materiaal van deze neutrale hypogea met enerzijds het archeologische materiaal van de zeker pagane hypogea en anderzijds het archeologisch materiaal van de zeker christelijke hypogea tot een oplossing kan voeren. Volgens de laatste stand van het onderzoek bestaan er namelijk sterke verschillen tussen de pagane en de christelijke hypogea. Dus valt het te verwachten dat de neutrale hypogea meer overeenkomsten zullen vertonen met één van deze groepen.

Toch is het duidelijk dat het probleem van het ontstaan van de catacomben nog niet is opgelost. Door de bijna uitsluitende focus op het archeologische materiaal en het opstellen van ontwikkelingsmodellen, verliest men voeling met de historische situatie. Vaak krijgt men de indruk dat de programmatorische evolutiemodellen opgesteld worden aan de hand van enkele welgekozen funeraire structuren en dat de andere ondergrondse begraafplaatsen daar dan ingevoegd (of gewrongen) worden. De vraag is natuurlijk of deze schemata kloppen met de archeologische en historische realiteit. Zo start Brandenburg de ontstaansgeschiedenis wel met de columbaria omdat dit de monumentengroep was die de hypogea voorafging, maar het is nog maar de vraag of bijvoorbeeld de organisatie van deze monumentengroep een rechtstreekse invloed had op de organisatie binnen de christelijke begraafplaatsen. Slechts een verdere analyse van de columbaria met de nodige aandacht voor de chronologie kan uitsluitsel geven. Enkele stereotiepe voorbeelden van columbaria kunnen gezinsvolstaan om een periode van ongeveer tweehonderd jaar tussen de Augusteïsche periode en het ontstaan van de christelijke begraafplaatsen te overbruggen.

Maar ook bij het gebruik van de primaire bronnen met betrekking tot het ontstaan van de catacomben treden problemen op. Te vaak worden alleen de verwijzingen naar een passage uit een primaire bron gegeven die een bepaalde stelling moeten ondersteunen. Verdere uitleg ontbreekt bijna steeds. Het lijkt erop dat de onderzoekers steeds opnieuw steunen op dezelfde primaire bronnen die ook vroegere onderzoekers hadden aangewend zonder zelf deze primaire bronnen grondig te analyseren. De vraag stelt zich dan ook of vroegere onderzoekers niet teveel de primaire bronnen geïnterpreteerd hebben om de bronnen in overeenstemming te laten komen met het archeologische materiaal. Recent verschenen enkele publicaties van Rebillard waarin deze probleemstelling uitvoerig aan bod komt. Volgens de analyse door Rebillard van de primaire bronnen, die steeds opnieuw aangewend worden als redenen voor het oprichten van de (kerkelijke) begraafplaatsen en die het bestaan van een kerkelijk bestuur van de catacomben moeten ondersteunen, kan er bijna geen enkele bron weerhouden worden. Volgens hem zijn er dan ook geen primaire bronnen die rechtstreeks betrekking hebben op het

ontstaan en de organisatie van de catacomben. De programmatorisch, typologische klassieke opvattingen over het ontstaan van de catacomben in combinatie met de primaire bronnen is volgens hem niet langer houdbaar. Vandaar ook zijn verzet tegen de zogenaamde filologische-combinatiemethode.¹

Wanneer men de verschillende studies van Rebillard op hun waarde schat, kan men stellen dat Rebillard een belangrijke stap gezet heeft bij de analyse van de literaire teksten. Rebillard toonde duidelijk aan dat veel catacomben-onderzoekers de traditionele interpretatie van de relevante teksten zonder enige overweging van hun voorgangers overnemen. Rebillard weet echter op basis van doordachte argumenten aan te tonen dat de teksten vaak uit hun context losgeweekt zijn en dat daardoor de interpretatie totaal verschillend is. Het is dus duidelijk geworden dat de interpretatie van de teksten zeer problematisch is.

Toch blijven er op basis van zijn studies ook nog vele vragen onbeantwoord. Rebillard probeert namelijk wel aan te tonen dat de Kerk geen hoofdrol speelde in het ontstaan van de catacomben, maar reikt geen overtuigende alternatieven aan. De grootste reden hiervoor is zijn zeer matige interesse voor het archeologische materiaal. Dit toont aan dat de literaire bronnen alleen ook geen afdoend antwoord kunnen geven op de vraagstelling of de catacomben al dan niet een christelijke vinding zijn.

6. Besluit en perspectieven

Op basis van het historiografische onderzoek werd duidelijk dat het ontstaan van de catacomben doorheen de tijd op verschillende manieren werd gereconstrueerd. Er kunnen drie oorzaken onderkend worden waardoor deze reconstructies van elkaar verschilden: ten eerste de ideologische achtergrond, ten tweede archeologische kennis en ten derde een historische kennis.

De eerste en meest duidelijk te herkennen oorzaak voor de verschillende reconstructiemodellen van het ontstaan van de catacomben is ongetwijfeld de ideologische achtergrond van de onderzoekers. Dit is vooral zichtbaar bij de onderzoekers tot vóór de twintigste eeuw. Een goed voorbeeld hiervan ziet men bij de door Bosio geponeerde stelling dat de catacomben schuilplaatsen waren voor de vervolgte christenen. Het klopt dat bepaalde primaire bronnen deze indruk wekken omdat bijvoorbeeld christenen worden opgepakt in de begraafplaatsen. Een dergelijke visie strookt bovendien volledig met het zogenaamde “historische” kader dat de oudere onderzoekers zoals Boldetti, Bottari, Garrucci en Marchi weergeven: de sterk onderdrukte en vervolgte Kerk tegenover de wrede heidense maatschappij. Maar een bezoek aan de catacomben maakt direct duidelijk dat de catacomben niet als schuilplaatsen kunnen gediend hebben. Ten eerste is er geen accommodatie voorzien die het toelaat om daar voor een lange periode te verblijven en ten tweede is het wegens de luchtvochtigheid niet mogelijk daar gedurende lange tijd te schuilen. Ook Marchi’s uitermate uitgesproken verzet tegen het standpunt van oudere onderzoekers die het ontstaan van de catacomben in pagane *arenaria* plaatsten, is een goed voorbeeld van een ideologische factor. Het was gewoonweg onmogelijk volgens Marchi dat het christendom zich zou bedienen van pagane grafconstructies. Hedentendage is er een consensus dat ook pagane hypogea werden opgenomen in het netwerk van gangen van catacomben. Daarenboven is het ook duidelijk dat het ontstaan van de catacomben bij oudere onderzoekers zoals Bottari ondergeschikt is aan wie er werd bijgezet: de martelaren. Deze extreme aandacht voor de martelaren als de

¹ Rebillard 1993, 975–1001; Rebillard 1996, 175–189; Rebillard 1997, 741–763; Rebillard 1999a, 269–282; Rebillard 1999b, 1027–1044; Rebillard 2003.

verdedigers van het geloof zegt meer over de tijdsgeest dan over het eigenlijke archeologische materiaal. Een studie van martelarengraven is natuurlijk niet *ipso facto* als ideologisch van de hand te wijzen. De martelarengraven zijn namelijk ook een onderdeel van de catacomben en hebben in grote mate de latere verbouwingswerken en ontwikkeling van de catacomben bepaald, maar kunnen niet als uitgangspunt gebruikt worden om louter en alleen het katholieke karakter van de eerste begraafplaatsen te “bewijzen” als een reactie op het Protestantisme. Maar ook hedentendage kan een ideologische factor niet volledig uitgesloten worden zoals de toewijzing van “open” en “gesloten” hypogea aantoont. Bovendien is het frappant dat ook het argument dat de christenen eigen aparte begraafplaatsen wilden in het moderne onderzoek nog steeds aanvaard wordt. Dit argument dat een heel lange traditie kent, lijkt veel meer een ideologisch argument dan een archeologische realiteit. Zoals gezegd bestaat er namelijk een consensus dat pagane hypogea ook werden opgenomen in catacomben. Een ander voorbeeld van een ideologische beïnvloeding is de vroegdatering. Deze datering volgt natuurlijk uit het vorige voorbeeld: als christenen nooit tussen heidenen konden bijgezet worden, beschikten ze reeds altijd over eigen begraafplaatsen. Bijgevolg moeten de christenen van Rome reeds vanaf de Apostolische periode over eigen begraafplaatsen beschikt hebben. Het is evenwel duidelijk dat deze stellingname ook deels het gevolg is van de archeologische kennis en toegepaste methodiek van de onderzoekers. Een datering op basis van baksteenstempels of muurtechniek bijvoorbeeld wordt in het moderne onderzoek anders geëvalueerd dan ten tijde van vroegere onderzoekers. Ook het argument dat de Kerk begraafplaatsen oprichtte als verzet tegen de heterodoxe christenen is waarschijnlijk meer ideologisch te interpreteren. Hoe herkent men namelijk in het archeologische materiaal heterodoxe invloeden? Het moet bovendien ook benadrukt worden dat nergens werd verwezen naar primaire bronnen die deze stelling ondersteunen. Een nog frappanter voorbeeld is het argument dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde omdat ze deze ruimtes ook nodig had voor eucharistievieringen en gebeden. Dit argument gaat terug op Bosio en werd overgenomen door onder meer Boldetti, Armellini, Marucchi en Kirsch tot in het huidige onderzoek bij Brandenburg en Fiocchi Nicolai. Maar welke zijn de literaire en archeologische argumenten hiervoor?

Een tweede oorzaak voor de verschillende interpretaties met betrekking tot het ontstaan van de catacomben is de kennis van het archeologische materiaal. Men moet zich er rekenschap van geven dat bijvoorbeeld Bosio nog geen kennis had van alle pagane en christelijke begraafplaatsen zoals we deze vandaag wel kennen. Zijn reconstructie met de algemene indeling in “private begraafplaatsen” en “andere begraafplaatsen” is dan ook gebaseerd op een meer beperkte kennis van het archeologische materiaal. Een ander voorbeeld is het al dan niet aanwenden van bestaande structuren zoals *arenaria* en cisternes voor de aanleg van catacomben. Zoals in het moderne onderzoek op overtuigende wijze werd aangetoond zijn de catacomben niet ontstaan uit *arenaria* zoals Basnage en Bottari nog meenden. Maar ook de volledige afwijzing van *arenaria* als onderdeel van de catacomben zoals Marchi deed, is niet correct. Volgens de laatste stand van het onderzoek konden bepaalde delen van catacomben wel degelijk zijn ondergebracht in *arenaria*. Hetzelfde probleem is evenwel ook in het huidige onderzoek nog steeds aanwezig bij de waterbouwkundige structuren. Hoewel typologische overeenkomsten Tolotti deden vermoeden dat er in de catacomben inderdaad cisternen werden hergebruikt, ontbreken vaak verdere argumenten. Men kan zich ook de vraag stellen of de organisatie van de catacomben overal gelijk was. Want het archeologisch materiaal vertoont een grote differentiatie. Er zijn namelijk catacomben die uit hypogea ontstaan zijn en er zijn catacomben die nieuw opgericht werden volgens het moderne onderzoek. De vraag is of men wel genoeg rekening houdt met deze archeologisch verschillende situaties voor een reconstructie van de organisatie. Toch werd duidelijk dat de hoofdklemtoon in het moderne onderzoek op de archeologische

benadering ligt. In die zin is het mogelijk te stellen dat vanaf de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw er duidelijk sprake is van een wetenschappelijke archeologische benadering van het ontstaansprobleem van de catacomben.¹ Dit opwaarderen van de archeologie bracht ook een vernieuwing in de archeologische methodiek die toegepast werd in de catacomben met zich mee. Een meer nauwkeurige en verfijnde methodiek begon ook hier vorm te krijgen.² Toch dringt zich een nieuwe analyse van het archeologisch materiaal op. Zoals de kritiek op *Ausgrabungstheorie* van Styger duidelijk aantoont, kan er geen vaste regel gevonden worden die het ontstaan van alle catacomben verklaart. Maar ook de dateringen van de grafconstructies zijn vaak nog problematisch. Zoals recente studies aantonen, kunnen dateringen van grafconstructies op basis van hetzelfde archeologische materiaal toch ver uit elkaar liggen.

De derde reden waarom verschillende reconstructies ontstonden met betrekking tot het ontstaan van de catacomben is afhankelijk van de kennis van de primaire bronnen. Vóór de Rossi had nog geen enkele onderzoeker kennis genomen van Hippolytus, *Philosophoumena*. de Rossi was de eerste onderzoeker die op basis van deze primaire bron het ontstaan en de organisatie van de eerste christelijke (of beter nog kerkelijke) gemeenschappelijke begraafplaats wist te reconstrueren. Maar anders nog is het gesteld met die bronnen die reeds door de eerste onderzoekers werden aangedragen. Zo wordt het apart begraven van christenen en heidenen steeds opnieuw, tot in het moderne onderzoek toe, geïllustreerd met de berisping door Cyprianus van Martialis (zie tevens verder). Maar het lijkt erop dat deze bron zelf niet meer opnieuw geanalyseerd wordt. De recente opmerking van Rebillard dat de citaten uit primaire bronnen waarnaar verwezen wordt binnen de context van de primaire bron moeten geïnterpreteerd worden en niet als losstaande fragmenten is dan ook terecht. Anders loopt men het gevaar de primaire bronnen te dwingen binnen het archeologisch kader. Rebillards verweer tegen de zogenaamde filologische-combinatiemethode is daarentegen onterecht. Zowel het archeologische materiaal als de primaire bronnen kunnen elementen bevatten die ons inzicht geven in het ontstaan van de catacomben. Waarom zou men zich dan niet op beide bronnen mogen baseren? Wanneer de onderling sterk van elkaar verschillende gegevens, namelijk woorden ten opzichte van zaken, niet geïnterpreteerd worden om verplicht complementair te zijn met elkaar, kunnen deze verschillende benaderingen een vruchtbare kruisbestuiving vormen.

Op basis van het historiografische overzicht wordt duidelijk dat er behoefte is aan een hernieuwd archeologisch onderzoek en een hernieuwde lezing van de primaire bronnen met betrekking tot het ontstaan van de catacomben. Vandaar dat in de drie volgende hoofdstukken het funeraire archeologische materiaal bestudeerd wordt en vervolgens een historische studie met behulp van de primaire bronnen volgt. Het uitgangspunt is het pagane funeraire materiaal. Het is namelijk goed denkbaar dat het christelijke funeraire materiaal gebaseerd is op of overgenomen is van de pagane maatschappij aangezien de christenen deel uitmaakten van deze maatschappij. Vervolgens volgt het eigenlijke christelijke funeraire materiaal. In het laatste hoofdstuk van het archeologisch materiaal wordt ingegaan op de zogenaamd neutrale hypogea. Hierbij zal getracht worden om op basis van de patronen zoals die kunnen afgeleid worden van het pagane en christelijke funeraire materiaal een beter inzicht te krijgen in deze

¹ Pace Rutgers 2000a, 36.

² Denken we hier bijvoorbeeld aan toepassingen zoals fotogrammetrie en stereofotografie die het mogelijk maakten de catacomben te documenteren en te ontsluiten. Ook het gebruik van natuurwetenschappelijke methoden zoals de C14-datering vindt zijn toegang tot het (in dit geval joodse) catacomben-onderzoek zoals blijkt uit: Rutgers 2002. De onconventionele resultaten van dergelijk onderzoek zouden er toe moeten aanzetten om alle vroegere vastgeroeste veronderstellingen aangaande het catacomben-onderzoek, en niet op zijn minst aangaande het ontstaan van de catacomben, terug in beschouwing te nemen en nog meer archeologisch ondersteunde bewijzen aan te brengen.

groep van monumenten. Na deze archeologische studie volgt een studie van de funeraire organisatie. Ook hier vormt de pagane maatschappij het uitgangspunt omdat verondersteld kan worden dat de christenen ook een dergelijke funeraire organisatie zullen overgenomen hebben. Hierna wordt dieper ingegaan op de christelijke funeraire organisatie. In een laatste hoofdstuk tenslotte worden alle geboekte resultaten uit de overige hoofdstukken bij elkaar gebracht om op deze wijze uitsluitel te kunnen geven op de vraag of de catacomben een christelijke vinding zijn.